НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ НАУКОВИЙ ЦЕНТР
«ІНСТИТУТ АГРАРНОЇ ЕКОНОМІКИ»

МАМЧУР ВОЛОДИМИР АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 330.354:339.13.017

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ

08.00.03 – економіка та управління національним господарством

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора економічних наук

Київ – 2021

Дисертацією є рукопис.
Робота виконана в Національному науковому центрі "Інститут аграрної економіки" Національної академії аграрних наук України

Науковий консультант: доктор економічних наук, професор, академік НААН
МАЛІК Микола Йосипович,
Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки»,
головний науковий співробітник відділу
підприємництва, кооперації та агропромислової
інтеграції

Офіційні опоненти: доктор економічних наук, доцент
ЛОГОША Роман Васильович,
Вінницький національний аграрний університет,
доцент кафедри аграрного менеджменту та маркетингу

доктор економічних наук, професор
МОГИЛЬНИЙ Олексій Миколайович,
Науково-дослідний інститут продуктивності АПК,
головний науковий співробітник відділу
соціально-трудових відносин, розвитку та аналітики
статистичної звітності сільських територій

доктор економічних наук, професор
ФЕДУН Ігор Леонідович,
Київський національний торговельно-економічний
університет,
професор кафедри світової економіки

Захист відбудеться «28» вересня 2021 р. об 11^{00} годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.26.350.01 у Національному науковому центрі «Інститут аграрної економіки» за адресою: 03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10, 3-й поверх, конференц-зал, к. 317.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» за адресою: 03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10, 2-й поверх, к. 212.

Автореферат розісланий «27» серпня 2021 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради О. Г. Шпикуляк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Аграрні підприємства в межах інституціонального середовища розвитку підприємницької діяльності займають ключові позиції не лише в забезпеченні продовольчої безпеки, а й виконанні важливих соціально-економічних завдань. Держава як основний суб'єкт одночасно із створенням інституціональних засад забезпечує всебічне удосконалення розвитку підприємницького середовища. Поряд із позитивними моментами в інституціональних перетвореннях внесення відповідних змін у правила функціонування діючих і новостворюваних ринкових інститутів призводить до негативних тенденцій в розвитку підприємництва і зниження його ролі у соціально-економічному розвиткові аграрного сектору економіки, породжуючи ефект інституціонального гістерезису.

З цієї позиції методологічне та теоретичне дослідження інституціональних засад підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки, забезпечуючи прискорений розвиток інституційних складових, набуває актуальності в сучасній економічній науці і практиці.

Теоретичні аспекти сутності та завдань аграрного підприємництва, його місця і ролі в інституціональній системі аграрного сектору економіки опрацьовані вітчизняними економістами, серед яких: В. Г. Андрійчук, В. І. Бойко, В. І. Власов, П. І. Гайдуцький, М. В. Гладій, С. М. Кваша, М. Ф. Кропивко, І. Г. Кириленко, Ю. Я. Лузан, І. І. Лукінов, Ю. О. Лупенко, М. Й. Малік, В. Я. Месель-Веселяк, М.М. Федоров, О.В. Ходаківська, Л.В. Забуранна, К.А. Пріб, Б. Й. Пасхавер, М.І. Пугачов, В.П. Рябоконь, П.Т. Саблук, О.М. Шпичак, С.О. Юшин, О. Г. Шпикуляк, О. М. Могильний, І. Л. Федун, Р. В. Логоша та ін.. Значний внесок у становлення і розвиток підприємництва та оцінку його ефективності представлений в роботах Ю.О. Лупенка, М.Й. Маліка, П.Т. Саблука, В.Я. Месель-Веселяка, О. Г. Шпикуляка, О. М. Могильного, І. Л. Федуна, Р. В. Логоші та інших науковців. Питанню становлення інституціоналізму, розвитку інститутів в економіці, теорії і методології дослідження інституціональних систем присвячені праці таких іноземних вчених як Т. Веблен, О. Вільямсон, Дж. Кларк, Р. Коуз, Д. Норт, М. Артавія-Хіменес, Ш. Бенавідес-Віндас, А. Парада-Гомес, Г. Кабальєро, Д. Сото, Дж. Комонс, М. Олсон, Дж. Ходжсон, У. Гамільтон, М. Казелет, У. Ростоу, Дж. Парад, Дж. Годар, Б. Егерт, Е. Фуроборт, Р. Ріхтер, Ґ. Хелмке, С. Левітскі, В. Стріка, К. Телен, П. Холл, Р. Тейлор, Т. Парсонс та ін..

Водночас сучасні виклики, що постають перед підприємцями, зумовлюють об'єктивну потребу в проведені подальших досліджень у заданому напрямі. Вчені, сформувавши науково-практичні та теоретико-методологічні основи розвитку підприємництва, виробили теоретико-методологічний конструкт для подальших наукових досліджень щодо інституціональних засад розвитку підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки. Актуальність проблеми, її пріоритетності та загальнодержавна значущість обумовили вибір теми дисертації, визначення мети та завдань дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертація відображає результати наукових досліджень, проведених автором відповідно до плану науково-дослідних робіт Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» за темами: 2011–2015 рр. «Розробити теоретичні і методологічні засади інституціонального забезпечення розвитку підприємництва і кооперації» (номер державної реєстрації 0111U001171); 2016–2020 рр. «Розробити теоретичні і методичні засади розвитку підприємництва та кооперації аграрної сфери економіки в умовах євроінтеграції (номер державної реєстрації 0116U003105); 2016–2020 рр. «Розробити теоретико-методологічні засади управління продуктивністю аграрного виробництва» (номер державної реєстрації 0116U003106); 2017 р. «Оцінка ефективності аграрного підприємництва та інституціональних трансформацій середовища його розвитку» (номер державної реєстрації 0117U002186); 2018 р. «Розробка індикаторів оцінки ефективності та механізмів регулювання розвитку аграрних підприємств» (номер державної реєстрації 0118U003088); 2018–2020 рр. «Розробити організаційно-економічні засади розвитку сімейного фермерства на кооперативній основі» (номер державної реєстрації 0119U001109; 2016–2018 рр. «Розробити модель молочарського сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу» (номер державної реєстрації 0116U003107. У межах наукових тем дисертантом опрацьовано інституціональні засади розвитку аграрного ринку як механізму координації та стимулювання підприємницької діяльності, особливостей формування і функціонування інститутів інфраструктури, розвитку кооперації, малих аграрних підприємств, інституційно-правового забезпечення розвитку сімейного фермерства в Україні й інші питання формування інституціональних засад розвитку підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є розробка та обґрунтування теоретико-методологічних підходів щодо інституціональних засад розвитку підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки. Для досягнення зазначеної мети були поставлені та вирішувалися такі завдання:

– розширити змістовність теорії інституціонального середовища розвитку підприємницької діяльності;

– висвітлити еволюцію розвитку підприємницької діяльності;

– розкрити інституціональні засади становлення підприємницької діяльності в економіці;

– сформувати методологічний базис функціонування підприємницьких структур у механізмі ринку;

– розкрити методологічні основи дослідження інституціонального середовища ефективності розвитку підприємницької діяльності;

– сформувати методичні положення індикативної оцінки розвитку аграрних підприємств;

– оцінити інституціоналізацію підприємницької діяльності в аграрному секторі;

– охарактеризувати стан розвитку особистих селянських та сімейних фермерських господарств у механізмі підприємницької діяльності;

– розглянути досвід інститутів у розвитку аграрної сфери в країнах ЄС та в Україні;

– оцінити інституційно-економічні контури інституту аграрного ринку та потенціал розвитку підприємництва;

– здійснити рейтингове оцінювання рівня самозабезпечення господарських формувань в аграрному секторі;

– здійснити інтегральну оцінку трансформації та розвитку господарств населення;

– сформувати та обґрунтувати пріоритетні напрями стимулювання та удосконалення моделі розвитку форм підприємницької діяльності;

– запропонувати прогнозну оцінку цільових індикаторів розвитку підприємництва в аграрному секторі;

– удосконалити концептуальні положення стратегії розвитку сімейних фермерських господарств та особистих селянських господарств.

Об'єктом дослідження є інституціональні засади розвитку підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки.

Предметом дослідження є сукупність теоретичних, методологічних та практичних аспектів інституціональних засад розвитку підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки.

Методи дослідження. Теоретичною та методологічною основою дисертаційного дослідження є фундаментальні положення і основні принципи інституціональної теорії з питань формування інституціонального середовища розвитку підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки й системний підхід до вивчення ринкових та економічних інститутів і інституцій, об'єктів, процесів та явищ. Для досягнення визначеної мети й вирішення поставлених завдань використано загальнонаукові та спеціальні методи дослідження: *історичний, монографічний та абстрактно-логічний* – при огляді еволюції формування й удосконалення генезису дефініцій «інститут», «інституціональне середовище», «підприємництво», «підприємницька діяльність», «самозайнятість», «сімейне фермерське господарство»; *наукового порівняння* – для порівняння різних видів існуючих організаційно-правових форм у сучасному інституційно-економічному дискурсі; *систематизації та класифікації* – вивчення інституціональних аспектів та чинників організаційно-економічної кодифікації організаційно-економічних форм господарювання в інституціональному середовищі господарювання; *економічний і комплексний аналіз* – з метою вивчення структурних перетворень в аграрному секторі економіки, зокрема особливостей розвитку форм господарювання, рівнів їх ефективності, самозабезпечення та інституціонального потенціалу ефективності розвитку; *статистико-економічний* – для аналізу динаміки валового виробництва аграрної продукції суб'єктами господарювання, контурів розвитку аграрного ринку; *статистичних групувань* – для встановлення взаємозв'язків досліджуваних

суб'єктів; *економіко-математичний* – оцінювання кількісних параметрів рівня інституціоналізації аграрного сектору економіки та основних тенденцій розвитку підприємницької діяльності, розвитку особистих селянських господарств як підприємницьких структур, тенденції розвитку сімейних фермерських господарств і несільськогосподарського підприємництва, рейтингового оцінювання рівня самозабезпечення господарських формувань в аграрному секторі й інтегральної оцінки трансформації розвитку господарств населення, як потенціальних суб'єктів аграрного підприємництва; *системний, комплексний підхід* – для визначення пріоритетних стратегічних напрямів розвитку підприємництва; *інноваційну платформу оцінювання та прогнозування для малого та середнього бізнесу SAP Business One* – при прогнозних розрахунках сценаріїв цільових індикаторів розвитку аграрного підприємництва; *абстрактно-логічний* − для теоретичних узагальнень і формулювання висновків; *графічний* – при побудові структурно-логічних схем і наочного відображення динаміки економічних показників та їх порівняльному аналізі.

Інформаційною базою дослідження були законодавчі та нормативні акти Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Президента України, офіційні матеріали Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України, Державної служби статистики України, довідкові та інформаційні видання, Інтернет-ресурси, фахові наукові публікації вітчизняних та іноземних учених, матеріали конференцій, круглих столів і семінарів з проблем розвитку інституціонального середовища розвитку підприємницької діяльності та інститутів його забезпечення, теоретико-методологічних і практичних питань, первинна документація окремих підприємств та результати особистих спостережень.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в обґрунтуванні теоретико-методологічних положень інституціональних засад розвитку підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки і розробці науково-практичних рекомендацій щодо підвищення розвитку суб'єктів господарювання. Це забезпечило виділення та обґрунтування приросту наукових знань, серед яких такі положення:

вперше:

- запропоновано та апробовано концептуальний підхід до оцінки інституційно-економічного контуру інституту аграрного ринку та потенціалу розвитку підприємництва на основі поєднання концепцій «білого і чорного ящиків» та «інституціонального потенціалу». Апробація цих концепцій полягає у використанні інформації про інституціональну систему чи суб'єкти – інституційні одиниці різних організаційно-правових форм, а також про складові індикатори їх ефективності та результативності, що дозволяє отримати комплексну оцінку інституціонального потенціалу розвитку підприємств до нішевої дефіцитності аграрної продукції відповідного ринку;

- запропоновано концептуалізацію категорії «інституціональне середовище розвитку підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки» – як

багаторівнева і складна інституціональна система та фундаментальна основа розвитку, що відображає в конкретному історичному періоді інституційно-економічні взаємозв'язки, які виникають у процесі діяльності суб'єктів господарювання під впливом зовнішніх і внутрішніх інституціональних чинників, формуються та забезпечуються відповідними інститутами в межах визначення мети розвитку аграрного сектору економіки, інституційною надбудовою яких виступають аграрні, земельні та орендні відносини;

удосконалено:

- теоретично-методологічні підходи до ідентифікації специфіки інституціонального середовища підприємницької діяльності, що виявляються в необхідності розмежування сутнісних характеристик, стану та властивостей розвитку інституціонального середовища як об'єкта вивчення, дослідження й оцінки, що залежать від сформованого підходу та обумовлені сукупністю інститутів, з урахуванням структурно-часових характеристик становлення і специфіки історичного розвитку аграрного підприємництва, що істотно розширює можливості вивчення проблем інституційного забезпечення розвитку підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки та підвищує якість наукових досліджень;

- інституціональні засади становлення підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки на основі виокремлення та систематизації особливостей інституційно-правової кодифікації та ідентифікаційно-інституційних ознаках (де-юре і де-факто) класифікації інституційних одиниць в аграрному секторі економіки. Зазначене на відміну від існуючих підходів сегментації суб’єктів підприємництва сприяє більш об'єктивній оцінці ідентифікації аграрних підприємницьких формувань;

- механізм становлення підприємницької діяльності через інституційну формалізацію сімейного фермерства у механізмі становлення цього виду діяльності в аграрному секторі економіки, що фундаментально проявляється через інституційний ефект власності на землю, тобто одним із показників ідентифікації сімейного фермерського господарства є саме обсяг землеволодіння, іншим інституційно-методологічним ідентифікатором – праця власника та членів його родини. Значення індикативного показника структури та розміру землеволодіння/землекористування є одним з основних інституційно-формалізаційних ознак сімейного фермерського господарства в ринковому механізмі господарювання, виключно до якого інституційно кодифікована така типологізація по інших організаційно-правових формах господарювання;

- з використанням інноваційної прогнозної платформи для малого та середнього бізнесу SAP Business One та з коригуванням на основі отриманих результатів оцінки інституціональних потенціалів розвитку аграрних підприємств, рівня самозабезпечення та інтегральної оцінки трансформації й розвитку господарств населення розроблено довгострокову прогнозну оцінку цільових індикаторів розвитку аграрного підприємництва та форм господарювання, за трьома сценаріями: інерційним – збереження інерції

розвитку, базовим – зростання кількісних показників, виходячи із попереднього аналізу динамічних рядів їхніх основних індикативних показників і компромісним – зростання чисельності аграрних підприємств, з урахуванням пріоритетності державної підтримки на користь сімейних фермерських господарств. Запропонована методологія забезпечує об'єктивність і глибину прогнозних оцінок бачення розвитку підприємництва та форм господарювання, забезпечуючи цим прийняття рішень щодо удосконалення інституціонального середовища розвитку підприємницької діяльності;

- концептуальний підхід до оцінки інституційних одиниць аграрного сектору економіки в контексті розвитку їхнього інституціонального середовища, на основі методики індикативної оцінки ступеня впливу цільових індикативних показників, з урахуванням індексу виробництва продукції селянськими господарствами. В рамках пропонованого методичного конструкту забезпечуються об'єктивність досліджень розвитку та загальна кількісна оцінка економічної ефективності господарювання в аграрному секторі економіки;

- методику оцінювання рівня самозабезпечення інституційних одиниць в аграрному секторі економіки, основою якого є рейтинговий аналіз, що дозволило отримати на основі інтегральних індексів, нормованих до еталону, найбільш ефективні інституційні одиниці в регіональному вимірі, побудувавши відповідні рейтинги регіонів. Запропонована методологія підвищує об'єктивність і глибину досліджень розвитку інституційних одиниць аграрного сектору економіки та забезпечує на основі кількісної оцінки, рейтингову ідентифікацію ефективної організаційно-правової форми підґрунтям для вдосконалення державної аграрної політики, удосконалення стратегічних орієнтирів розвитку, розроблення прогнозних показників та пріоритетності державної підтримки;

- інституціонограму забезпечення розвитку підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки, яка на відміну від існуючих, передбачає використання концепцій сталого розвитку та стратегічного управління, включає систему інституційно-практичних заходів забезпечення розвитку інституціонального середовища підприємницької діяльності в межах сформованих внутрішніх і зовнішніх чинників функціонування аграрного підприємництва, що в сукупності забезпечує реалізацію отримання соціально-економічних ефектів розвитку аграрного підприємництва;

набули подальшого розвитку:

- поняття сутності терміна «підприємництво» та засади його інституціоналізації що, дали змогу розглядати аграрне підприємництво як діяльність, пов'язану з ефективним використанням характерних для аграрного сектору ресурсів, що полягає в максимальному задоволенні потреб у сільськогосподарській продукції та сировині, через господарюючий механізм – «виробництво, розподіл, обмін та споживання суспільних благ» з урахуванням накопичення досвіду і навиків, спрямованих на досягнення як економічних (отримання прибутку), так і соціальних (зростання добробуту) результатів. У рамках інституціональних обмежень, що накладаються організаційно-

економічним механізмом здійснення господарської діяльності та регулюються інститутами підприємництва;

- методика дослідження інституціонального середовища підприємницької діяльності через формування інституційного конструкту підходів до дослідження (аналізу) – спосіб пізнання об'єкта якісними методами, та оцінки – спосіб пізнання об'єкта кількісними методами сутнісної характеристики інституціонального середовища розвитку підприємницької діяльності, на основі поєднання комплексу методичних підходів із загальновизнаними метриками (індикаторами) оцінки якості інститутів та поділу їх на розроблені виключно концептуально і концептуально-реалізовані. Розмежування цих способів пізнання інституціонального середовища дозволить підвищити коректність інституційних досліджень, за рахунок виділення проблем інституціональних основ розвитку підприємницької діяльності в окремий об'єкт вивчення, сприяючи збільшенню і систематизації знань у цій науковій сфері;

- пропозиції до виміру рівня підприємницької діяльності в аграрному секторі на основі структурно-збалансованого підходу до дослідження інституціонального середовища розвитку аграрного підприємництва, сутнісних індикативних показників їх господарювання, що дозволило встановити існування явища інституціонального гістерезису, який проявляється у тривалому та постійному впливові негативних попередніх інституційних та макроекономічних шоків у розвитку інституту підприємництва;

- методика оцінки розвитку особистих селянських та сімейних фермерських господарств у механізмі підприємницької діяльності, сутність якої полягає в обґрунтуванні найбільш характерних організаційно-економічних та соціальних показників, що дозволило провести розрахунки та здійснити структурне позиціювання особистих селянських господарств в Україні, в загальній динаміці виробництва продукції сільського господарства та в позиціюванні господарств населення у забезпеченні сільськогосподарською продукцією підприємств переробної галузі, з оцінкою тенденцій розвитку сімейних фермерських господарств;

- напрями кодифікації інституційної підтримки процесу розвитку аграрного підприємництва на основі обґрунтування того положення, що наявність схожих рис в інститутах підтримки й розвитку аграрного підприємництва в розвинених країнах дозволяє адаптувати їх до існуючих в Україні умов і можливостей. Метою кодифікації є забезпечення формування систематизованого механізму імпорту системи державної підтримки аграрного сектору та механізмів стимулюючого розвитку аграрних підприємств, в результаті якого забезпечуватиметься підвищення ефективності підприємницької діяльності та кількісне зростання господарюючих суб’єктів;

- дискурсивні положення концепції розвитку сімейних фермерських господарств в умовах удосконалення інституціональних засад розвитку підприємницької діяльності, що поряд із реалізацією механізму трансформації особистих селянських господарств в ринкове середовище господарювання

забезпечить зростання чисельності сімейних ферм, що у свою чергу дозволить створити робочі місця, наростити валове виробництво аграрної продукції, забезпечивши зростання податкових надходжень як до місцевих так і державного бюджетів.

Практичне значення отриманих результатів. Запропоновані наукові та практичні розробки і рекомендації можуть бути використані при розв'язанні завдань інституціональних засад розвитку підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки. Методологічні, методичні та організаційні положення розвитку підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки можуть бути враховані при розробленні та реалізації державної аграрної політики, концепцій і стратегій розвитку аграрного сектору економіки, та підприємництва зокрема. Результати наукових досліджень розглянуті, схвалені й прийняті для практичного застосування підприємницькими структурами Бобринецького району Кіровоградської області, а саме фермерським господарством «Волошка» (довідка № 1/08/20 від 19.08.2020), фермерським господарством «Зоряний шлях» (довідка № 4/12/2020 від 25.12.2020), фермерським господарством «Промінь» (довідка № 7/03/2021 від 15.03.2021). Окремі наукові пропозиції автора використовуються у роботі Національного агентства кваліфікацій (довідка № 01/01.01-07/185-1 від 12.05.2021 р.) та Національного транспортного університету (довідка № 941/04 від 2 червня 2021 р.). Результати дослідження знайшли також своє відображення в діяльності Всеукраїнською асоціацією сільських та селищних рад (довідка № 547/018 та від 05.11.2018 р.) та Всеукраїнській асоціації громад (довідка № 155/021 від 16.04.2021 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є завершеним науковим дослідженням. Відображені в ній висновки і положення наукової новизни, які виносяться на захист, є особистими здобутками дисертанта. Із розробок, здійснених у співавторстві, використано тільки ті положення, які належать особисто автору. Внесок дисертанта за списком праць, опублікованих у співавторстві, визначено в переліку основних публікацій за темою дисертації.

Апробація матеріалів дисертації. Основні ідеї, положення, пропозиції, викладені в дисертації, доповідались, обговорювались та були схвалені на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях, конгресах, науково-методичних семінарах, круглих столах, зокрема: Міжвузівській науково-практичній конференції професорсько-викладацького складу «Экономические и организационные проблемы управления в современных условиях» (м. Брянськ, 3 жовтня 2014 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми та перспективи сталого розвитку сільських територій» (м. Київ, 1 червня 2017 р.), Науково-практичній конференції «Проблеми розвитку сільського підприємництва – інформаційне забезпечення та дерегуляція: обговорення проекту Єдиної комплексної стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015-2020 роки», (м. Київ, 30 червня 2015 р.), Науково-практичній конференції «Формування та відтворення

аграрного капіталу та розвиток ринків матеріально-технічних ресурсів» (до 80-річчя з дня народження Підлісецького Г.М.) (м. Київ, 12 вересня 2017 р.). Науково-практичній конференції «Наукова спадщина академіка І.І. Лукінова та сучасність (до 90-річчя з дня народження вченого)» (м. Київ, 19 жовтня 2017 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференція «Кооперативні читання: 2019 рік» (м. Житомир, 7 червня 2019 р.), ІІ Міжнародній науково–практичної конференції «Сучасний менеджмент економічних систем в координатах парадигми сталого розвитку» (м. Дніпро, 18 вересня 2020 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційної роботи опубліковано в 88 наукових працях загальним обсягом 289,78 авт. арк. (автору належить 58,79 авт. арк.), у тому числі 33 розділи у колективних монографіях, 9 статей в іноземних наукових періодичних виданнях, 16 статей у наукових фахових виданнях України, 7 тез доповідей на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях, а також 26 праці, які додатково відображають наукові результати дослідження.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається із вступу, п’яти розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Повний обсяг дисертації становить 497 сторінок друкованого тексту. Основний зміст роботи викладено на 393 сторінках. Дисертація містить 87 таблиць, 107 рисунків та 12 додатків. Список використаних джерел налічує 485 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ

У першому розділі – **«Теоретичні основи інституціональних засад розвитку підприємницької діяльності»** – розширено змістовність теорії інституціонального середовища підприємницької діяльності, еволюції становлення та розвитку підприємницької діяльності .

Результатом епістемологічної рефлексії, заснованої на бібліографічному дослідженні, метою якої є опис теорій інституціоналізму та ідей основних авторів цієї течії з метою розуміння сучасної економіки та її змін і світових процесів, таких як глобалізація, еволюція споживчих суспільств, поява нових форм господарювання, під впливом інститутів дало можливість розглянути основні постулати інституціонального підходу в розвитку підприємницької діяльності. Встановлено, що інституціоналізм як методологія міждисциплінарного пошуку в економічній теорії через різні галузі розкриває економічні, політичні та соціальні явища, які впливають на розвиток підприємницької діяльності чи підприємств, забезпечуючи розвиток галузей чи галузі.

Актуальні аспекти інституціональної теорії як теоретичної основи для аналізу детермінант розвитку підприємництва включає інституційний вплив в проекцію свого аналізу та має на меті пояснити зв’язки між різними вимірами, що становлять інституціональні засади розвитку підприємницької діяльності. Дослідженням підкреслено, що сприяння розвитку підприємницької діяльності й важливість інститутів та інституцій як опори їх розвитку можуть змінити моделі стратегічної орієнтації організації та трансформації підприємництва. Подібним

чином, існування та розвиток нормативно-правової бази як інституціональної складової засад здійснення цієї діяльності сприяє розвитку підприємницької діяльності. У межах даного підходу вивчено вплив системи інституціональних норм і цінностей інституціонального середовища на процеси становлення і розвитку підприємницької діяльності. Відзначається, що дослідницькі можливості даної теорії обумовлені тим, що вона дозволяє простежити причини копіювання і тиражування неефективних/ефективних інститутів, визначити чинники, що перешкоджають/спонукають до ефективного розвитку підприємництва. Підкреслено, що використання інституціональної теорії корисно у тих сферах, в яких ключову роль відіграють неформальні управлінські зв'язки.

Інституціоналізм створює середовище, де правила та права породжують регульовані дії для суб'єктів ринкової системи, а регулювання та стимули є механізмами втручання в економічну і господарюючу сфери, регулювання бере на себе функцію управління за наявності недосконалих інститутів розвитку, що виправдовує механізми втручання держави.

Багатогранність та комплексність забезпечення розвитку аграрних підприємств потребує запровадження якісно нових інституціональних засад унормування підприємницької діяльності, що неминуче спричиняє розгляд інституціонального середовища як однієї зі складових цього процесу. В сучасних умовах забезпечення ефективності підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки стає своєрідним концептуальним баченням інституціонального середовища, що потребує його розгляду як базової категорії. Сучасні інституціональні концепції доводять, що визначальним фактором ефективності будь-якої діяльності, в тому числі підприємницької, є система інститутів які формують функціональність і зумовлюють зміни в теорії та методології розвитку підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки.

Дослідження становлення економічних категорій змістовного наповнення інституціонального середовища, дозволило розкрити особливості сформованого змісту терміну «інституціональне середовище розвитку підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки», що дозволяє комплексно й багатогранно обґрунтувати системоутворюючі чинники та елементи інституціональних засад розвитку підприємницької діяльності. Відмітна концептуальна особливість полягає в чотирикомпонентній природі формування та прояву даної економічної категорії інституціональної теорії (рис. 1).

Доведено, що інституціональне середовище розвитку підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки відображає сукупність інституційних одиниць – суб'єктів господарювання в аграрному секторі економіки, що розвиваються та обмежуються відповідними ринковими інститутами, які забезпечують конституювання[1] правил гри, задають траєкторію подальшої трансформації інституціональної системи, впливають на динаміку інституційно-трансформаційних процесів їх розвитку, а сама категорія «інституціональне

[1] Конституювати – установлювати, визначати склад, зміст чого-небудь.

середовище розвитку підприємницької діяльності» в аграрному секторі економіки концептуалізується нами як багаторівнева і складна інституціональна система та фундаментальна основа унормування колективної поведінки економічних агентів, регулюється інститутами під впливом інституціональних факторів, у межах існуючих інституційних надбудов.

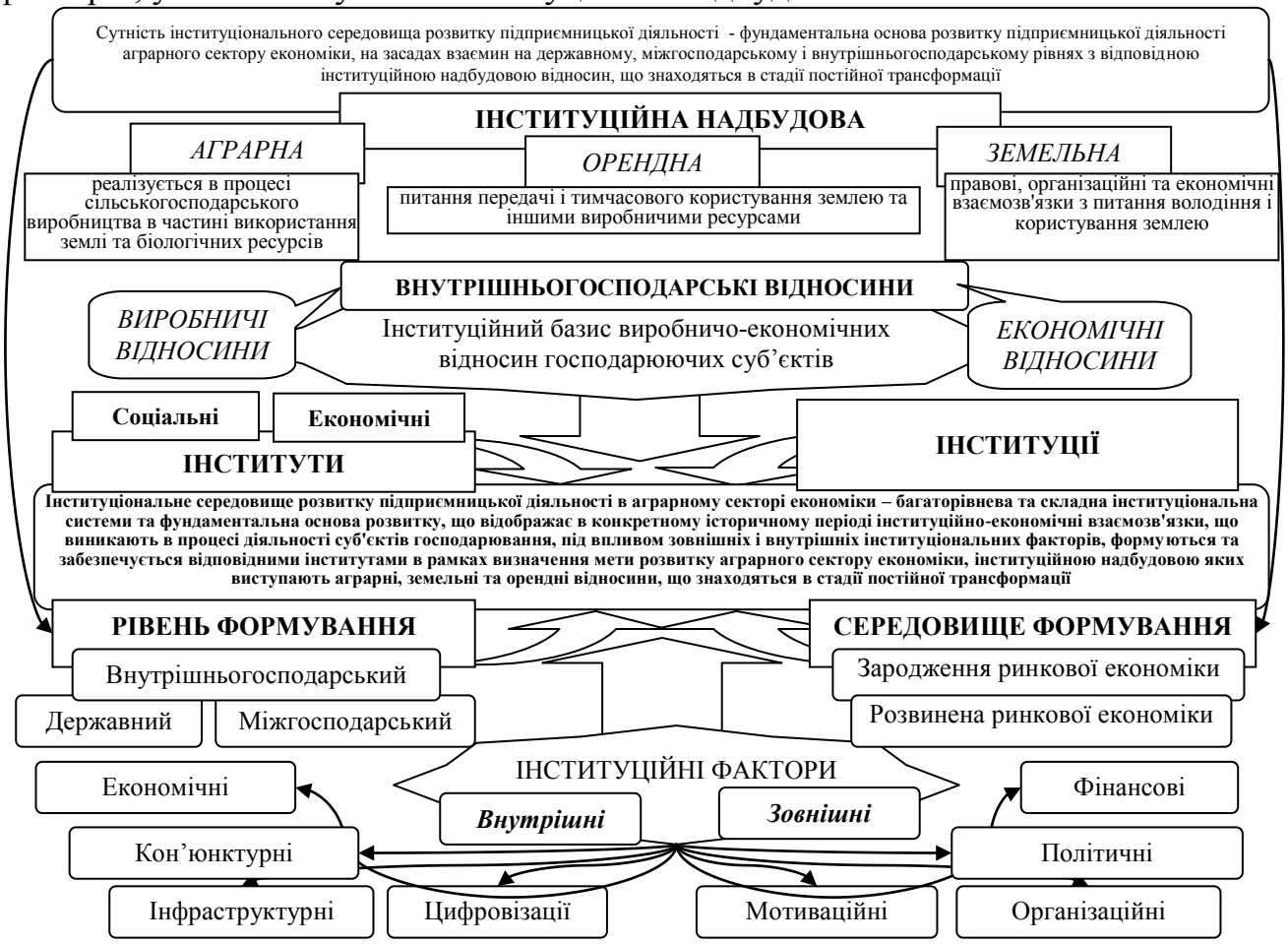

Рис. 1. **Концептуальний зміст категорії «інституціональне середовище розвитку підприємницької діяльності» в аграрній сфері економіки**

При розгляді інститутів встановлено що кожен інститут відіграє особливу роль у стимулюванні процесу трансформації в аграрному секторі економіки, через зміцнення інституціонального потенціалу господарюючих суб'єктів, сприяючи підвищенню ефективності державної аграрної політики та розвитку інституціонального середовища підприємницької діяльності аграрного сектору економіки.

Інститути в сукупності формують інституціональне середовище ефективного функціонування суб'єктів підприємницького сектору, а також вводять обмеження для здійснення діяльності відповідно до прийнятих законів і сформованих «правил гри», у модернізованій формі виконують функції: сприяння формуванню руху товарів в економіці, постійній модернізації сільського господарства досягненню соціально-економічного розвитку, забезпечують підвищення продуктивності праці на всіх стадіях створення

кінцевого продукту та оптимальний розподіл господарських результатів між учасниками різних об'єднань та ін.

Встановлено що розгляд підприємництва з позиції інституціонального підходу дозволяє досліджувати на інституціональних засадах інституційно-ринкової трансформації процесів пов'язаних із застосуванням ринкових інститутів, що в свою чергу сприяє формуванню і розвитку більш вивіреного інституціонального середовища, необхідного для розвитку підприємницької діяльності.

У роботі відмічено й обґрунтовано, що аграрне підприємництво в якому розглядається діяльність, пов'язана з ефективним використанням характерних для аграрного сектору ресурсів, полягає в максимальному задоволенні потреб населення за допомогою виробництва, розподілу, обміну та споживання суспільних благ. Реалізується з урахуванням накопиченого рівня досвіду і навиків, спрямована на досягнення як економічних (отримання прибутку) так і соціальних результатів, в рамках існуючих інституціональних обмежень, що регулюється організаційно-економічним механізмом здійснення господарської діяльності та законами підприємництва, є інституціональною основою сталого розвитку аграрного середовища та сільських територій, сегментованою відповідною системою аграрних підприємств, різних організаційних форм.

Запропоновано комплексну систему ідентифікації аграрного підприємництва відповідно до сформованих інституціональних основ їх інституційно-правової та ресурсно-економічної кодифікації (рис. 2).

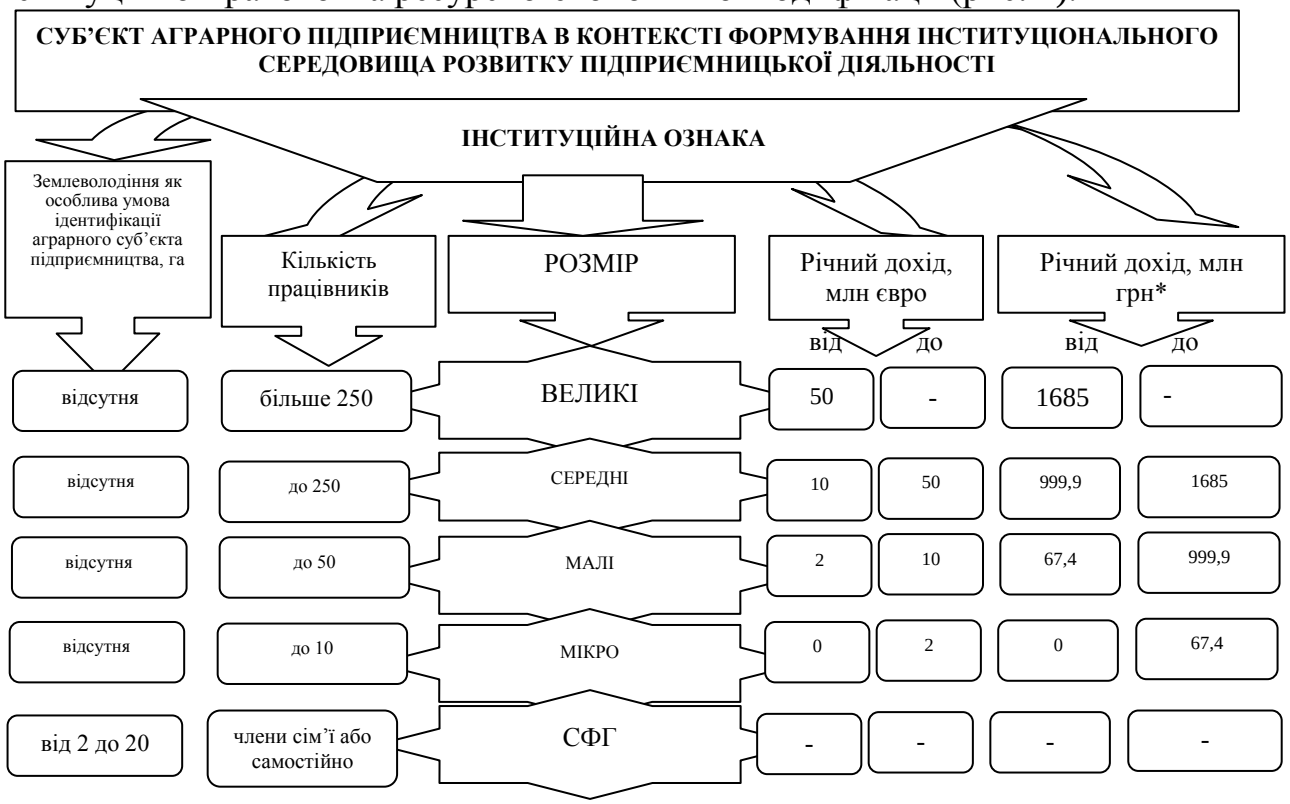

Рис. 2. **Інституційно-правова та ресурсно-економічна кодифікація становлення підприємницької діяльності в аграрній сфері економіки**

У дисертації підтверджено, що лише для сімейного фермерського господарства як організаційно-правової форми аграрного підприємництва застосовано розмір землеволодіння як особливої умови галузевої ідентифікації. Така система цілком виправдана по відношенню до галузі, в якій провадиться господарська діяльність, а земля є основним інститутом галузевої ідентифікації його підприємницького статусу. Пропонується доповнити систему кодифікації інституційно-правової ідентифікації саме аграрного підприємництва індикатором землеволодіння (користування), а розмір річного доходу – інституційним критерієм (ідентифікатором), який повинен слугувати при обчисленні розміру сплати податкових платежів, і відповідно до цього розміру застосовувати ставки податку.

На основі проведеної кодифікації інституціональних засад ідентифікації аграрного підприємництва в інституціональній системі господарських взаємозв'язків в аграрному секторі економіки виділено низку особливостей, що робить його відмінним від інших галузевих особливостей підприємницької діяльності: вплив природних чинників; особливість виробничої структури; сезонний характер виробництва; особливості відтворення та використання робочої сили; обмеженість землі та залежність виробництва від неї; попит на сільськогосподарську продукцію та забезпечення продуктами харчування.

Встановлено що кожний інститут специфічно впливає на розвиток підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки. Якщо розглядати вплив формальних інститутів, то центральну позицію займають, закони, нормативно-правові акти і незалежність судових органів. За умов сталого законодавства в аграрному секторі економіки забезпечується повний захист права власності – найважливішого інституту ринкової економіки.

У другому розділі – **«Методологічна оцінка засад розвитку підприємництва в аграрному секторі економіки»** – узагальнено методологічний базис функціонування підприємницьких формувань у механізмі ринку, сформовано методологічні основи дослідження інституціонального середовища розвитку підприємницької діяльності та методичні положення індикативної оцінки розвитку аграрних підприємств.

Незважаючи на те, що загалом сформованими видаються методологічний базис функціонування підприємництва в аграрному секторі економіки та структура агровиробничого сегменту ринку в частині інституційних одиниць, підкреслено важливість розвитку нових форм господарювання, яка відповідає цілям сталого розвитку та інституціональним засадам розвитку середовища підприємницької діяльності. У дослідженні сформульовано науково-прикладний та методологічний базис активізації процесів інституційної формалізації та організації статусу дрібних аграрних виробників у контексті впровадження такої організаційно-правової форми, як сімейна ферма в механізмі ринку. Це дозволяє реалізувати відносно цього сприятливе інституціональне середовище для рівноправного розвитку економічних суб'єктів різних форм господарювання, уникнути посилення агрохолдингізації аграрного сектору економіки й підвищити суспільну значимість інституту фермерства.

В контексті реалізації методологічного забезпечення інституту сімейного фермерства в ринкове середовище сформовано інституційно-правовий конструкт його розвитку в ринковому механізмі господарювання, визначено інституційно-правовий статус та інституціональні форми розвитку сімейного фермерства та розроблено відповідну методику його створення. Встановлено, що формалізація, окрім передбачення інституційної форми сімейного фермерського господарства в правому полі, надає формалізаційного розуміння критеріїв організаційно-інституційного статусу, тобто одним із показників ідентифікації сімейного фермерського господарства є інституційний критерій – обсяг землі (землеволодіння), іншим – праця власника та членів його родини.

У дисертації окреслено концептуально проєкцію організаційної схеми-моделі утворення сімейного фермерського господарства в умовах України. Із запровадженням інституту сімейного фермерства підприємництво набуватиме відносно завершеного статусу.

У дисертаційній роботі удосконалено підходи до трансформації методологічних основ оцінювання інституціонального середовища в економіці у цілому і в розвитку підприємницької діяльності, зокрема, шляхом використання методологічного комплексу, який в методологічному аспекті вивчення інституціонального середовища забезпечуватиме як дослідження (аналіз), так і оцінку інституціонального середовища як економіки, сектору чи підприємницької діяльності, в нашому випадку аграрного сектору економіки.

В процесі дослідження внесено у термінологічний апарат інституціонального середовища ефективності розвитку підприємницької діяльності поняття «дослідження інституційного середовища» – спосіб пізнання об'єкта якісними методами та «оцінка інституційного середовища» – оцінка кількісного результату вимірювання сутнісної характеристики його розвитку, що дозволяє здійснювати інституціональні дослідження з методологічно-практичної позиції.

В умовах існування обмежень щодо вибору та застосування методичних підходів оцінювання ефектів змістовних характеристик аграрного підприємництва, не змінюються очікування результатів ефективності розвитку їх, зокрема і щодо якісних характеристик. У контексті зазначеного ідентифіковано проекцію методичного підходу до індикативного аналізу та оцінки розвитку аграрного підприємництва з відповідним методичним інструментарієм – індикаторами оцінки ефективності розвитку аграрних підприємств (рис. 3).

Для спрямування вибору оцінюваних параметрів запропоновано зосередити основну увагу на оцінці інституціонального потенціалу, одночасно оцінивши і потенціал середовища, рівня ресурсозабезпечення організаційно-правових форм господарювання із застосуванням структурно-збалансованого підходу, ресурсного підходу, концептуальною основою якого виступає модель поведінки економічного агента.

Важливою методологічною особливістю ресурсного підходу до оцінки інституційного середовища розвитку аграрного підприємництва є зосередженість

оцінок на «вході» інституційних систем, з одного боку, що характеризується концепцією «чорного ящика», і практична реалізація – з іншого, що відповідає концепції «білого ящика».

Рис. 3. **Методичний підхід до індикативної оцінки розвитку аграрного підприємництва**

Реалізація такого підходу корелюватиметься із використанням індексного та рейтингового підходів, що забезпечить у кінцевому результаті вищу достовірність отриманих оцінок та підвищення якості вивчення структури інституціонального середовища розвитку. Згідно з обраними підходами сформовано систему індикаторів оцінки розвитку аграрного підприємництва та інституціонального середовища його функціонування.

У третьому розділі – «**Інституціональна розбудова підприємницької діяльності аграрного сектору економіки**» – проведено оцінку підприємницької діяльності в аграрному секторі, визначено основні тенденції розвитку особистих селянських та сімейних фермерських господарств у механізмі підприємницької діяльності й узагальнено розвиток інститутів аграрної сфери в країнах ЄС та в Україні.

Результати аграрних реформ, проведених на початковому етапі розвитку національної економіки, та поточна економічна ситуація в аграрному секторі економіки характеризуються динамічністю різнонаправлених змін, що вирішальним чином впливає на інституціональну розбудову підприємницької діяльності в аграрному секторі. Інституційні зміни у розвитку вітчизняного аграрного сектору економіки, галузеві трансформації та перетворення зумовили

формування підприємницького укладу господарювання. Сформованою видається багатоукладність сільськогосподарського виробництва, у межах і під дією характеристик якої відбувається збалансування структури й ефективності підприємств в інституційному середовищі ринку (табл.1).

Таблиця 1

Інституційні одиниці* у розвитку підприємницької діяльності аграрного сектору економіки України

Категорія підприємств	Рік						Відношення/відхилення	
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2019/2014 р.	2019/2014 р.
	Усього, од./%	Усього, од./%	Усього, од./%	Усього, од./%	Усього, од./%	Усього, од./%	%	+/-
	Кількість інституційних одиниць, од/%							
Господарські товариства	7750/ *16,8*	7721/ *17,0*	8700/ *18,2*	8215/ *18,0*	9120/ *18,6*	10931/ *22,6*	141,0	3181
Приватні підприємства	3772/ *8,2*	3627/ *8,0*	3752/ *7,9*	3815/ *8,4*	3810/ *7,7*	3956/ *8,2*	104,9	184
Виробничі кооперативи	674/ *1,4*	596/ *1,3*	738/ *1,5*	573/ *1,3*	758/ *1,5*	485/ *1*	72,0	-189
Фермерські господарства	33084/ *71,6*	32303/ *71,2*	33682/ *70,6*	34137/ *74,9*	33164/ *67,5*	32452/ *66,9*	98,1	-632
Державні підприємства	228/ *0,5*	241/ *0,5*	222/ *0,5*	218/ *0,5*	215/ *0,4*	215/ *0,4*	94,3	-13
Інші форми господарської діяльності	691/ *1,5*	891/ *2,0*	603/ *1,3*	592/ *1,3*	2141/ *4,3*	465/ *0,9*	67,3	-226
Усього	46199/ *100*	45379/ *100*	47697/ *100*	45558/ *100*	49208/ *100*	48504/ *100*	105,0	2305

Без урахування тимчасово окупованих територій.
Основою обліку в СНР є ***"інституційна одиниця"*** (економічний агент, який здійснює господарські операції).

Встановлено, що протягом 2014–2019 рр. в інституціональній розбудові підприємницької діяльності аграрного сектору економіки України структура видів підприємств демонструє спадну/зростаючу тенденцію щодо показників їх чисельності.

Дослідженням встановлено негативну тенденцію до зменшення в найближчій перспективі кількості фермерських господарств. Проте явище таке можна пояснити існуванням в інституціональному середовищі розвитку підприємницької діяльності так званого інституціонального гістерезису, що проявляється в тривалому та постійному впливові негативних попередніх інституційних та макроекономічних шоків в розвитку інституту підприємництва.

Обґрунтовано, що одним із проявів гістерезису є відсутність дієвих мотиваційних та стимулюючих механізмів залучення до господарської діяльності; низька ефективність державних механізмів та інструментів підтримки тощо.

Існування ефекту інституціонального гістерезису знаходить яскраве підтвердження у явищі постійного скорочення чисельності інституційних одиниць, зокрема і в чисельності фермерських господарств. Успішна реалізація інституціональних засад розвитку підприємницької діяльності, що потребує поєднання фінансових, структурно-інвестиційних, соціально-економічних, інституційно-правових та організаційно-управлінських складових у загальній системі управління економікою, забезпечить трансформацію ОСГ в ринкове середовище господарювання та розвиток сімейних фермерських господарств.

Встановлено, що фермерські господарства, чисельність яких у загальній структурі інституційних одиниць в 2019 р. становила 66,9 % та є наймасовішою організаційно-правовою формою аграрного підприємництва, однак вони неспроможні забезпечити виробництво продукції на належному рівні (табл. 2).

Таблиця 2

Фермерські господарства в інституціональній розбудові підприємницької діяльності

Показник	Рік					2019 до 2014 р.	2019 до 2014 р.
	2014	2016	2017	2018	2019	%	+/-
Кількість фермерських господарств,од.	33084	33682	34137	33164	32452	98,1	-632
Площа сільськогосподарських угідь, тис. га	4578,3	4437,9	4580,1	4707,2	4749,5	103,7	171,2
У т. ч. ріллі, тис. га	4450	4297,7	4456	4470	4540	102,0	90
Виробництво валової продукції сільського господарства, млн грн. (у цінах 2016 року)	56157	64306,1	63277,2	73181,7	79053	140,8	22896,0
Продукція рослинництва, млн грн	51847	61528,1	60491,7	70214,1	75809,2	146,2	23962,2
Продукція тваринництва, млн грн	2581,8	2778	2785,5	2967,6	3243,8	125,6	662
Урожайність, ц/га							
Зернові	35,3	39,2	37,1	41,1	44	124,6	8,7
Цукрові буряки	507,1	486,4	499,1	538,5	502,8	99,2	-4,3
Соняшник	18,2	21,2	18,8	21,9	24,5	134,6	6,3
Картопля	227	182,6	189,2	207	196,9	86,7	-30,1
Овочі	297	307,9	348,4	330,9	368,3	124,0	71,3
Плодові і ягоди	57,2	91,3	69,4	112,9	83,7	146,3	26,5
Поголів'я худоби, тис. голів							
ВРХ	103,7	105,7	106,5	106,3	103,3	99,6	-103,7
У т.ч. корови	41,1	39,9	39,2	42,8	42,9	104,4	-41,1
Свині	249,9	273	238,9	255,4	284	113,6	-249,9
Вівці та кози	46,8	45	46,2	43,8	36,1	77,1	-46,8
Рівень рентабельності виробництва продукції, %							
Зернові	24,2	38	27,9	26,1	14,5	-	-9,7
Соняшник	40,2	64,4	41,2	30,3	24,7		-15,5
Цукрові буряки	20,9	32,7	20	-2,2	-4,8		-25,7
Овочеві	20,3	21,2	19,5	7,6	17,8		-2,5
Картопля	26,1	13	28,9	28	50,3		24,2
Плодові та ягідні	48,4	47,5	36,1	22,6	38,6		-9,8
Виноград	-14,7	61,7	51,3	17,8	0,9		15,6
Молоко	19,7	23,3	25,9	18	20,1		0,4
М'ясо: ВРХ	-10,1	-0,1	-2,1	-6,4	-14,6		-4,5
свині	1	-1,2	-6,7	1,1	1,4		0,4
вівці і кози	-14	6	-15,1	-3,7	-32,5		-18,5
птиця	2,6	2,3	3,5	6,8	13,2		10,6
Виробництво валової продукції на 1 га с.-г. угідь,грн	12265,9	14490,2	14194	15546,8	16644,5	135,7	4378,6

Без урахування тимчасово окупованих територій

Основою обліку в СНР виступає ***"інституційна одиниця"*** (економічний агент, який здійснює господарські операції).

Розвиток фермерських господарств в інституціональній розбудові підприємницької діяльності характеризують наступні показники: загальна кількість фермерських господарств поступово скорочується, проте скорочення не вплинуло на виробництво валової продукції, яке протягом 2014–2019 рр. зросло на 40,8 %, у галузі тваринництва – на 25,6 %, рослинництва – на 46,2 %, що позитивно характеризує їх в реалізації підприємницької діяльності.

У цілому резюмуючи, підприємницька діяльність в аграрному секторі економіки характеризується високими результативними показниками ефективності діяльності інституційних одиниць. Так, у 2019 р. підприємствами одержано 90, 2 млрд грн чистого прибутку, що на 27,9% більше порівняно із 2018 р., та на 4,2 рази більше у порівнянні із 2014 роком.

Доведено, що в інституціональній розбудові підприємницької діяльності особливе місце займають особисті селянські господарства та демонструючі позитивну тенденції в інституціоналізації у ринкове середовище господарювання сімейні фермерські господарства.

Встановлено що особисті селянські господарства є однією з найбільш неінституціоналізованих та неформалізованих форм господарювання (малого аграрного бізнесу), проте господарюючою формою – визначальною у соціально-економічному розвитку села. Станом на 1 січня 2020 р. в Україні налічувалося майже 4 млн господарств, які забезпечують виробництво понад 43% валової продукції сільського господарства, проте залишаються поза ринковим середовищем господарювання. Основна причина стабільної частки виробництва останньої – це необхідність забезпечення особистих потреб у продуктах харчування.

Становлення сімейного фермерства як особливого господарського укладу господарських формувань в аграрному секторі економіки України лише набирає сили. Так, протягом 2019 р. формальну реєстрацію як «сімейна ферма» чи «сімейне фермерське господарство» пройшли 48 сімейних фермерських господарств. Однак, згідно з дослідженнями, на сьогодні в Україні функціонує 1556 од. різної спеціалізації, значну часку в якій займають сімейні фермерські господарства, які спеціалізуються на виробництві молока – 852 од.

Дослідженням встановлено, що найбільш економічно привабливим, розглядається розвиток сімейних ферм на базі господарств населення або ОСГ, які вже утримують певну кількість корів і володіють необхідними матеріально-технічними ресурсами. Створення таких сімейних ферм – найпростіший серед визначених варіантів і характеризується швидкою окупністю, оскільки наявна додаткова державна підтримка через компенсацію ЄСВ (єдиний соціальний внесок) та виплати на одну голову великої рогатої худоби. Не менш сприятливим чинником розвитку сімейних ферм виступає відносно низький коефіцієнт податкового навантаження – від 0,1до 0,9 протягом 10 років. Виявлено, що особливість функціонування сімейних фермерських господарств полягає в тому, що вони одночасно являють собою виробничу та споживчу одиницю, а отже, поєднують дві мети – виробничу (максимізація доходу) і споживчу (зростання добробуту всіх членів домогосподарства). Встановлено, що на основі сімейної організації праці формується мала локальна економіка «сімейна ферма», серед особливостей якої розрізняють: подвійність цілей розвитку, тобто реалізація підприємницької здатності її членів господарювати на землі та максимізація доходу; відтворювальний процес залежить від сформованої системи неформальних інститутів; до визначальних норм поведінки її членів належать: вірність традиціям і культурній спадщині, соціальна спрямованість, інноваційність, стійкість, довіра і передбачуваність дій членів домогосподарства; поєднання різновекторних, суперечливих процесів; поєднання технологічних, економічних і культурних умов функціонування сімейної ферми, що визначають синергетичний ефект.

У цьому аспекті розроблення ефективного механізму трансформації ОСГ в сімейну форму господарювання на селі, має велике значення як при виробництві сільськогосподарської продукції, так і при формуванні сільського соціуму.

Бачення потенціалу формалізації сімейного фермерства в Україні дозволило з'ясувати, які саме господарства потенційно можуть і забезпечують становлення сімейних фермерських господарств, відповідаючи визначеним критеріям категорії «сімейні фермерські господарства» (табл. 3).

Таблиця 3

Потенційні можливості формування сімейних фермерських господарств в Україні

суб'єкти за площею не більше 20 га угідь

Діючі фермерські господарств					*Господарства населення, у т.ч. ОСГ*				
Діапазон площі, га	**Кількість, од**				**Діапазон площі, га**	**Кількість, тис. од**			
	2016	***2017***	***2018***	**2019**		**2016**	**2017**	**2018**	**2019**
1,1 – 3,0 га	1473	1260	1195	969	1,01 – 5,00	901,1	916,3	782	756
3,1 – 5,0 га	1697	1537	1430	1200	5,01 – 10,00	108,3	102,9	105,8	139,6
5,1 – 10,0 га	2748	2410	2301	2300	10,01 і більше	68,9	63,7	64,4	89,2
10,1 – 20,0 га	3788	3635	3498	3221	**Всього, тис. од**	**1078,4**	**1082,9**	**952,2**	**984,8**
Всього, од	**9706**	**8842**	**8424**	**7420**					
Сукупний потенціал перетворення у сімейні ферми									
2020			*2025*			*2030*			
Кількість, тис. од									
992,3			***1091,7***			***1560,6***			

У найближчій перспективі до 200 тис. таких господарств (загальний потенціал вітчизняного сімейного фермерства становить близько півтора мільйона господарств до 2030 року), що буде забезпечено, зокрема, як через зміну організаційно-правової форми вже існуючих малих фермерських господарств, так і через формалізацію в ринкове середовище особистих селянських господарств, набувши офіційного статусу суб'єктів підприємницької діяльності – ФОП (фізична особа-підприємець).

Спираючись на досвід країн ЄС, доведено, що імпорт більш ефективних інститутів регулювання та підтримки сільськогосподарських товаровиробників, з одного боку, дозволяє адаптувати найбільш дієві з них у сучасний аграрний сектор економіки, з іншого, дає змогу вчасно невілювати інституційні негаразди в організаційно-економічному механізмі ринкових відносин. При імпорті ринкових інститутів у практику передусім слід оцінювати їх відповідність інституційним та соціально-економічним умовам розвитку. Доведено, що важливе місце в європейській сільській політиці приділено індивідуальній трудовій діяльності – сімейним фермерським господарствам, а основними формами господарювання є індивідуальне, сімейне фермерство без створення юридичної особи та прості товариства громадян, створені на основі договору, що дає змогу оподатковувати не результат діяльності товариства, а окремо кожну його частку пропорційно участі громадян-учасників, забезпечивши найбільш прозорі та дієві механізми стимулювання діяльності й підтримки їх розвитку через оподаткування. Основним податком для більшості фермерів практично у всіх європейських країнах є податок із доходів (прибутків) фізичних осіб, особливість якого полягає в існуванні так званих розмірів неоподаткованих доходів (прогресивній шкалі оподаткування) та прямій підтримці.

Доведено, що в Україні новаторським та ефективним за умови повного фінансування, є інститут фінансової підтримки сімейних фермерських господарств – механізм доплати на користь застрахованих осіб – членів/голови сімейного фермерського господарства єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

У четвертому розділі – **«Інституційно-економічні передумови ефективного розвитку підприємництва»** – оцінено інституційно-економічні контури інституту аграрного ринку та потенціалу ефективного розвитку підприємництва, проведено рейтингове визначення рівня самозабезпечення господарських формувань в аграрному секторі та розрахунок інтегральної оцінки трансформації й розвитку господарств населення.

Дослідження інституціонального середовища розвитку підприємницької діяльності через ефективність діяльності суб'єктів господарювання здійснено як з позиціями агрегації, так і конкретизації. Перш за все, це стосується якості інтегрованого індикатора системи інститутів, регулюючих та характеризуючих ефективність розвитку господарських процесів інституційних одиниць, стосовно другої – відповідно до поставленої мети оцінюють сукупність лише деяких (конкретних) інститутів-системи та інститутів-ресурсів, які здатні дати оцінку їх ефективності та результативності.

За допомогою концепцій «білого та чорного ящиків» і оцінювання інституціонального потенціалу, в якому нами розглядається результуючий показник, що характеризує на скільки в суб'єкті розвинені інститути, забезпечуючі функціонування аграрного підприємництва, проведено оцінку потенціалу інституційно-економічних контурів інституту аграрного ринку та потенціалу ефективного розвитку підприємництва. Згідно з концепцією білого ящика, при оцінці інституціонального потенціалу враховується внутрішня структура інституту-системи чи інституту-елементу, першим є інститут аграрного ринку, другим – інститут підприємництва. Концепція ж чорного ящика базується на виділенні зв'язків: «входи – реакція системи» без врахування її внутрішньої структури. За отриманими результатами оцінювання інституціонального потенціалу розвитку інституту аграрного ринку, в країні цілком сформувалися та ефективно розвиваються інститут ринку зерна та інститут ринку олії, що безпосередньо пов'язано з реалізацією експортних стратегічних орієнтирів великих сільськогосподарських товаровиробників,на відмінну від ринку м'яса та ринку молока (табл. 4 і 5).

Розрахунками доведено, що на ринках молока та м'яса існує значний потенціал, зокрема дефіцит по обсягах потенційного виробництва м'яса становить 918 тис. т, по молоку – 3575 тис. т. Зазначені оцінкові показники слугуватимуть орієнтирами при формуванні стратегічних напрямів розвитку підприємництва, із акцентом на посилений розвиток галузі тваринництва.

Також у роботі проведено оцінку інституціонального потенціалу ефективного розвитку підприємництва (рис. 4 та 5).

Таблиця 4

Показники що найповніше характеризують потенціал розвитку ринку олії

Індикатори	2018	2019	2020
Соняшник	22821	22251	21856
ріпак	4931	5828	5006
соя	10136	9825	8795
Підприємства:			
Виробництво усього, тис. т	21440	22292	18501
у т.ч. підприємства	19075	19729	16566
Підприємства:			
Реалізація, тис. т	13685	16729	14117
ціна 1 т, грн	9318	8321	10853
Дохід (виручка), млн грн	434635	452026	481036
Дохід усього, млн грн	394274	409307	440150
% у доходах	110,2	110,4	109,3
Рентабельність, %	30,1	18,5	34,0
Повна собівартість 1 т, грн	7163	7020	8101
Прибуток, млн грн	29497	21768	38847
Споживання, тис. т	14791	16491	15479
Рівень самозабезпечення, %	145,0	135,2	119,5
Фонд споживання за нормою, тис. т	870	928	1273
Рівень до норми, %	2464	2402	1453
Потенціал	**-28627**	**-20840**	**-37574**

Таблиця 5

Показники що найповніше характеризують потенціал розвитку ринку м'яса

з урахування м'яса птиці власної приробки

Індикатори	2018	2019	2020
Кількість підприємств, од	1942	1917	1911
Реалізація на забій усього, тис. т	3368,2	3445,5	3409,3
у т.ч. підприємства	2220,1	2331,1	2327,8
Підприємства:			
Реалізація, тис. т	2220	2331	2328
ціна 1 т, грн	33331	32680	32491
Дохід (виручка), млн грн	73999	76180	75632
Дохід усього, млн грн	434635	452026	481036
% у доходах	17,0	16,9	15,7
Рентабельність, %	8,3	4,7	7,7
Повна собівартість 1 т, грн	30766	31206	30181
Прибуток, млн грн	5695	3436	5376
Виробництво	2355	2492	2467
Фонд споживання	2232	2252	2229
Рівень самозабезпечення, %	105,5	110,7	110,7
Фонд споживання за нормою, тис. т	3389	3420	3386
Рівень до норми, %	69,5	72,9	72,9
Потенціал	**1034**	**928**	**918**

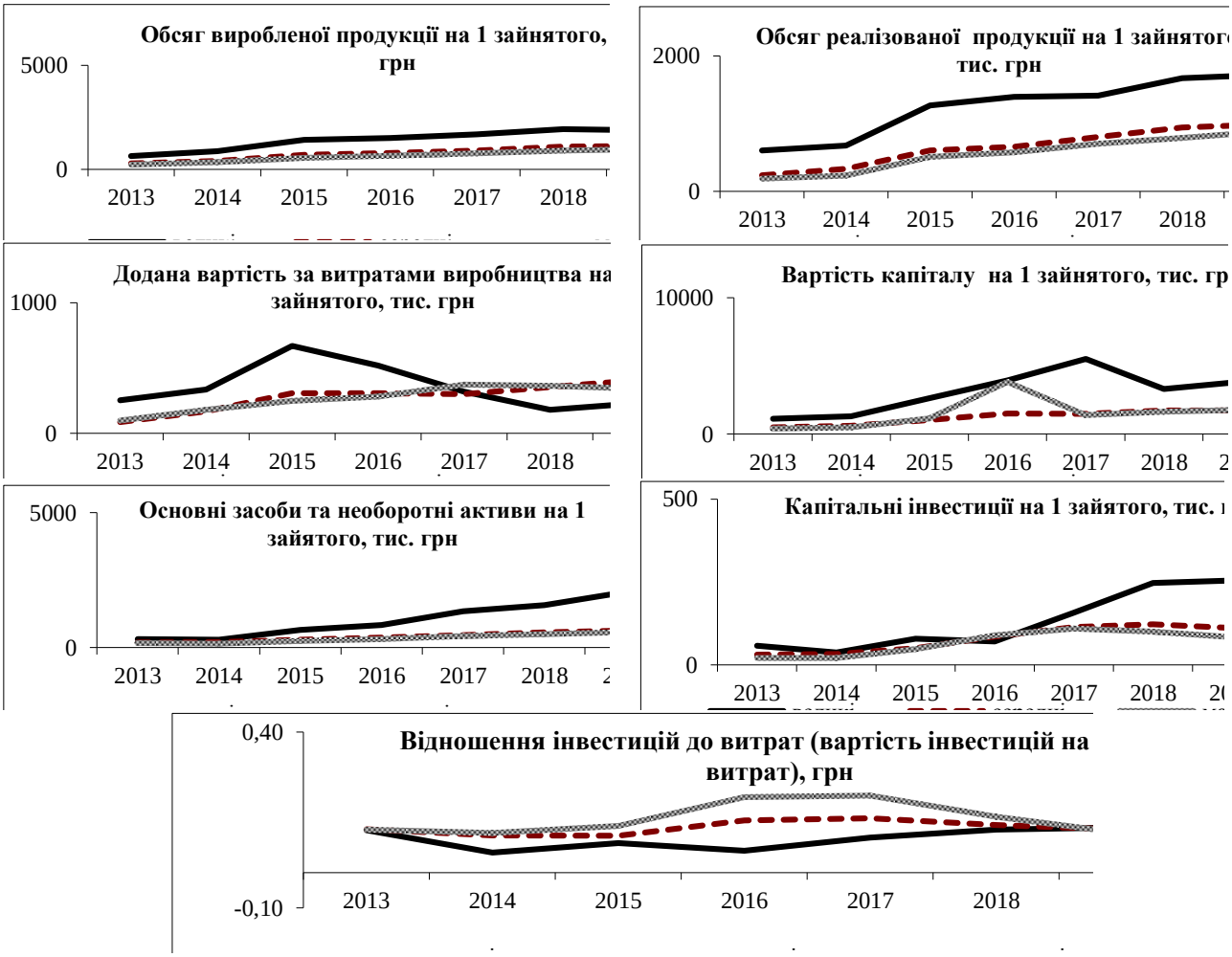

Рис. 4. **Показники визначення виробничо-ресурсного потенціалу розвитку підприємств аграрного сектору економіки**

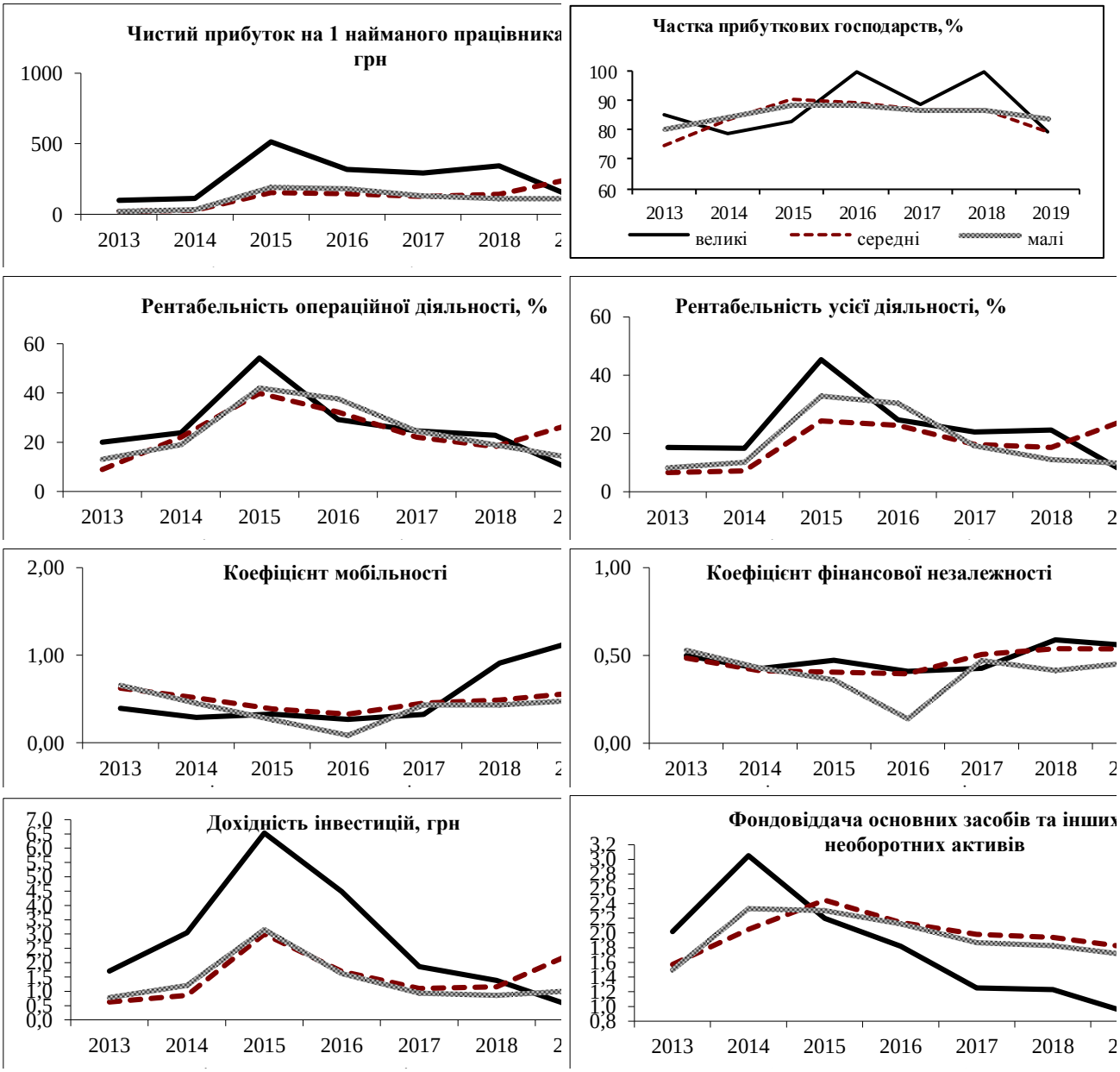

Рис. 5. **Показники визначення інституціонально-економічного потенціалу ефективності розвитку підприємств аграрного сектору економіки**

Доведено, що значний виробничо-ресурсний потенціал наявний у великих сільськогосподарських підприємствах, проте по показниках потенціалу ефективності господарювання лідерами є середні та малі підприємства. Отримані результати дозволяють констатувати що саме вони володіють перспективністю розвитку, що не можна стверджувати про великі, які досягли майже максимального потенціалу, забезпечуючи власні позиції виключно за рахунок фінансової незалежності та мобільності.

Результати дослідження організаційно-економічних засад розвитку підприємств аграрного сектору економіки ставлять на порядок денний питання оцінки рівня самозабезпечення. Для виділення рейтингової оцінка рівня самозабезпечення господарських формувань у роботі використано рейтинговий

аналіз, суть якого полягала в обґрунтуванні системи показників комплексних характеристик господарюючих суб'єктів аграрної галузі (сільськогосподарських підприємств та господарств населення) згідно з певною шкалою, де значення рейтингу — це елемент лінійно напівупорякованої множини, їх нормування до еталону, розрахунку інтегральних індексів та побудова рейтингу рівня самозабезпечення господарських формувань по регіонах. Для об'єктивності розрахунків рейтингового рівня самозабезпечення, обрані показники зважено на частку землекористування по формах господарювання області до загального рівня землекористування (рис. 6).

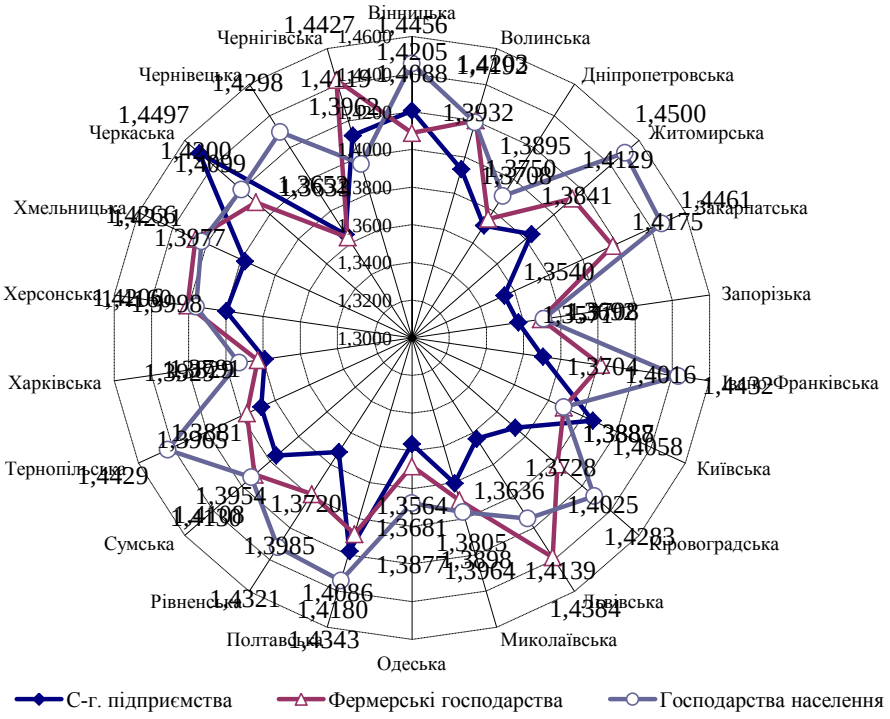

Рис. 6. **Рейтинг регіонів України за інтегральними індексами рівня самозабезпечення господарських формувань в аграрному секторі України**

Рейтингове оцінювалося проведено нами згідно із запропонованими методичними підходами по трьох основних блоках, з відповідним набором індикаторних показників. Перший блок – це ресурсний потенціал, другий – виробничий і третій потенціал характеризує рівень задоволення попиту. Господарства населення є головними гравцями на ринку виробництва аграрної продукції, що цілком справедливо вимагає формування ефективних механізмів стимулювання їх інституціоналізації в ринкове середовище.

За допомогою індексного методу проведено оцінку інтегрального показника трансформації та розвитку господарств населення, в основі якого лежить використання індексів, які найбільш повно відображають сутність процесу трансформації, дозволяючи здійснити порівняльний аналіз розвитку

явища в часі. Перевагою їх використання є можливість приведення в такий же вид показників, що мають різні одиниці виміру. Для розрахунку інтегрального показника використано прості, узагальнюючі по групі та комплексні індекси блоків (табл. 5).

Таблиця 5

Інтегральний показник трансформації господарств населення

Блок критерій	Комплексний індикатор блоку	Експертні вагові значення блоку критерій
Блок 1 «Оцінка соціальних умов життя сільського населення»	0,77	0,1
Блок 2 «Внесок господарств населення у виробництво сільськогосподарської продукції»	0,95	0,3
Блок 3 «Вияв потенціалу подальшої діяльності господарств населення»	1,34	0,4
Блок 4 «Економічна ефективність діяльності господарств населення»	1,05	0,2
Інтегральний показник	1,1	

Інтерпретація інтегрального показника свідчить про наявність загальної ефективності трансформації господарств населення внаслідок тривалого реформування. Одночасно виявлено негативні тенденції внаслідок відсутності державної підтримки села – в соціальних умовах життя сільського населення та соціально-економічній незахищеності господарств населення.

У п’ятому розділі – «**Стратегічні напрями розвитку підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки**» – обґрунтовано пріоритетні напрями стимулювання, проведено прогнозну оцінку тенденцій цільових індикаторів розвитку аграрного підприємництва, сформовано концептуальні положення стратегії розвитку сімейних фермерських господарств та особистих селянських господарств.

Реалізація стратегічних напрямів удосконалення розвитку підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки безпосередньо залежить від взаємопов’язаних інституціональних чинників: рівня організації, розвитку інструментів, засобів, методів, а також практичної реалізації заходів організаційно-правового змісту за такими пріоритетними напрямами інституційного сприяння, як дерегуляція підприємницької діяльності в галузі; підтримка ринкової активності господарюючих суб’єктів; формування ефективних інституцій та розвиток конкурентної політики.

Стратегічним пріоритетним завданням у реалізації напрямів стимулювання розвитку форм господарювання та сільського підприємництва визначено удосконалення організаційно-економічного середовища діяльності суб’єктів підприємництва, що включає: спрощення процесів реєстрації суб’єктів підприємництва та їх ліквідації; ліквідність прав власності й похідних прав, розвиток інфраструктури, що забезпечує їх транспарентний перехід; усунення невиправданих адміністративних процедур державного нагляду, що перешкоджають створенню й розвиткові малих підприємств; розробку та впровадження місцевих програм розвитку малого підприємництва; підтримку розвитку несільськогосподарського підприємництва в сільській місцевості; законодавчі застереження щодо недопущення практики зупинення виробництва

або реалізації продукції, виконання робіт, надання послуг органами державного нагляду крім винятків, визначених законами; впровадження законодавчої вимоги про відшкодування збитків суб'єктам підприємницької діяльності через неправомірні дії службовців (органів) влади та місцевого самоврядування.

У контексті реалізації стратегічних пріоритетів сформовано інституціонограму забезпечення сталого розвитку підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки, яка на відміну від існуючих, передбачає використання концепцій стійкого розвитку та стратегічного управління, включає систему інституційно-практичних заходів забезпечення стійкого розвитку інституціонального середовища підприємницької діяльності в межах сформованих внутрішніх і зовнішніх умов функціонування аграрного підприємництва, а також моделі забезпечення стійкого розвитку, що в сукупності забезпечує отримання соціально-економічних ефектів розвитку аграрного підприємництва (рис. 7).

Рис. 7. **Інституціонограма забезпечення сталого розвитку підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки**

Вибудовуючи пропоновані концептуальні оцінки, відповідно до визначених індикаторів становлення та розвитку аграрних підприємств в Україні із використанням інноваційної платформи для малого та середнього бізнесу SAP Business One, здійснено прогнозну оцінку зміни структури сільськогосподарських підприємств до 2030 року (табл. 7).

Таблиця 7

Прогноз кількості інституційних одиниць в аграрному секторі економіки за організаційними формами господарювання відповідно до індикаторів загальнодержавного рівня

Сценарії	Роки					Прогноз на				В середньому за 2021-2030рр.
	2015	2016	2017	2018	2019	2024	2026	2028	2030	
Господарські товариства, од										
Компромісний	7721	7752	8215	10323	10931	16352	18276	20200	22124	17314
Інерційний						15282	17080	18879	20677	16181
Базовий						15588	17422	19256	21090	16505
Приватні підприємства, од										
Компромісний	3627	3752	3815	3955	3956	4733	4918	5102	5286	4825
Інерційний						4424	4596	4768	4940	4510
Базовий						4512	4688	4863	5039	4600
Виробничі кооперативи, од										
Компромісний	596	582	573	568	554	541	520	499	479	531
Інерційний						506	486	467	447	496
Базовий						516	496	476	456	506
Фермерські господарства, од										
Компромісний	32303	33682	34137	33164	32452	31420	30673	29928	29184	28576
Інерційний						29364	28666	27970	27275	26707
Базовий						29952	29239	28529	27821	27241
Державні підприємства, од										
Компромісний	241	222	218	213	215	214	209	203	197	211
Інерційний						200	195	190	185	198
Базовий						204	199	193	188	201
Підприємства інших форм, од										
Компромісний	891	603	592	681	465	366	343	316	281	359
Інерційний						342	321	295	263	335
Базовий						349	327	301	268	342
Сімейні фермерські господарства , од										
Компромісний	-			19	1556	10778	12315	13852	15389	12315
Інерційний						4630	6167	7704	9241	6167
Базовий						7704	9241	10778	12315	9241
Інституціональні одиниці в аграрному секторі економіки, од										
Компромісний	45379	47697	45558	49208	48504	**52508**	**53469**	**54431**	**55396**	**50518**
						63286	*65784*	*68283*	*70785*	*62833*
Інерційний						**49073**	**49971**	**50870**	**51772**	**47213**
						53703	*56138*	*58574*	*61013*	*53380*
Базовий						**50054**	**50970**	**51888**	**52807**	**48158**
						57758	*60211*	*62666*	*65122*	*57399*

Виділено курсивом – всього з сімейними фермерськими господарствами.

Для прогнозування було обрано інерційний сценарій, що пропонує збереження існуючого вектора розвитку згідно із середньорічними темпами за період 2015–2019 рр., базовий – зростання кількісних показників їх розвитку із збереженням існуючої бюджетної політики стимулювання та підтримки і компромісний – зростання чисельності, із врахуванням проведеної оцінки рівня інституційно-економічних контурів розвитку інституту аграрного ринку, рівня самозабезпечення господарюючих суб'єктів та рівня потенціалу із врахуванням пріоритетності державної підтримки на користь малих і середніх товаровиробників, зокрема сімейних фермерських господарств. Розроблений прогноз призначений для врахування ризиків і відповідної реакції у вигляді

розробки механізмів стимулювання розвитку підприємництва в аграрному середовищі.

Сформовано перспективні напрями спеціалізації сімейних фермерських господарств в інституціональному середовищі розвитку підприємницької діяльності та удосконалено концептуальні положення стратегії розвитку сімейних фермерських та особистих селянських господарств (рис. 8).

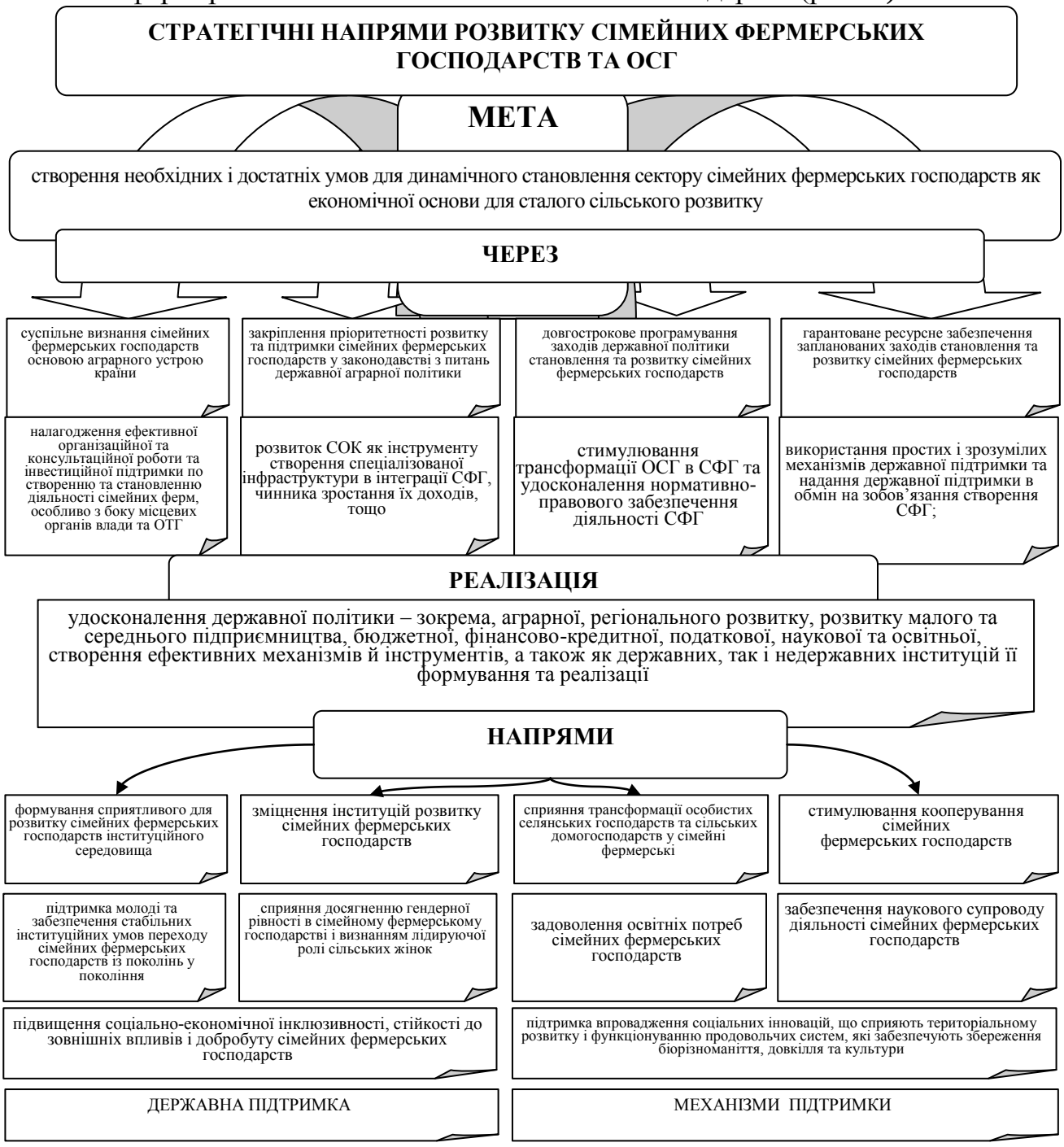

Рис. 8. **Концептуальна основа стратегічних напрямів розвитку сімейних фермерських та особистих селянських господарств**

Забезпечення сталого розвитку підприємницьких структур на основі використання концепцій сталого розвитку і стратегічного управління в

сукупності дозволяє отримати економічний, соціальний і екологічний ефекти від реалізації стратегій і тактик, із достатнім рівнем економічної стійкості, яка забезпечує ресурсну складову сталого розвитку (виконання економічних завдань) при вирішені питань продовольчої безпеки, а саме забезпечення населення економічно доступною продукцією (виконання соціальних завдань), що відповідає нормам здорового харчування людини (виконання екологічних завдань), реалізуючи в комплексі завдання цілей сталого розвитку України до 2030 року.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі висвітлено теоретико-методологічні положення та представлено нове вирішення проблем з удосконалення інституціональних засад розвитку підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки, що дозволило зробити наступні висновки:

1. Встановлено що інституціоналізм відображає трансдисциплінарний підхід, в якому підхід або бачення економічних подій ґрунтується не на чисто економічних проблемах, а економічних проблемах у взаємозв'язку з соціальними, політичними, етичними і правовими, а важливими чинниками є «інституції» – норми, звичаї поведінки в суспільстві, та «інститути» – закріплення норм і звичаїв у вигляді законів, організацій, установ як основних одиниць інституціональної теорії, головними пояснювальними чинниками поведінки економіки, підприємництва тощо. Доведено що такий підхід, здатний пояснити інституціональні засади розвитку підприємницької діяльності з точки зору інших суспільних дисциплін, що ґрунтується на ролі інститутів як основи для створення середовища розвитку інституту підприємництва, в яких особливо відображається роль таких інституцій, як політичні, економічні, ринкові, в поєднані з інституційними домовленостями всередині держави. Економічна сутність інституціонального середовища проявляється у розвитку підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки як багаторівневій і складній інституціональній системі та фундаментальній основі, що відображає в конкретному історичному періоді інституційно-економічні взаємозв'язки, що виникають у процесі діяльності суб'єктів господарювання, під впливом зовнішніх і внутрішніх інституціональних чинників, формуються та забезпечуються відповідними інститутами та інституціями в межах визначення мети розвитку аграрного сектору економіки, інституційною надбудовою яких виступають аграрні, земельні та орендні відносини. Інституціональна економіка пропонує більш широкі рамки аналізу порівняно з традиційною пропозицією неокласичної економіки, оскільки інтегрує економічний, соціальний, екологічний та культурний процеси як частину економічної системи.

2. Доведено, що за своїм змістом розвиток підприємницької діяльності реалізується через інститут ринкової економіки, базується на креативній ідеї, реалізованій підприємцем на власний страх і ризик з метою отримання прибутку, а форма підприємства в аграрному секторі економіки – це спосіб організації підприємницької діяльності в рамках встановлених нормативних вимог та традицій.

Аграрний аспект підприємництва підпорядкований загальноекономічному «інституціональному порядку» ринкових взаємодій, за виключенням характеру ризиків і характерних для галузі ресурсів. За своїм змістовним наповненням аграрне підприємництво розглядається як діяльність, пов'язана з ефективним використанням характерних для аграрного сектору ресурсів і полягає в максимальному задоволенні потреб населення за допомогою виробництва, розподілу, обміну та споживання суспільних благ з урахуванням накопичення певного рівня досвіду і навиків. Вона спрямована на досягнення як економічних (отримання прибутку) так і соціальних результатів, в рамках інституціональних обмежень, що накладаються організаційно-економічним механізмом здійснення господарської діяльності та регулюється законами підприємництва. З формуванням ринкових інститутів не відбувається автоматичного розвитку підприємницької діяльності, становлення підприємництва, активно діючих підприємств, як результат відсутня остаточна його інституціоналізація.

3. Аграрне підприємництво є інституціональною основою сталого розвитку аграрного середовища та сільських територій, сегментованою відповідною системою аграрних підприємств, різних організаційних форм, що ідентифікуються відповідно до сформованих критеріїв їх інституційно-правової та ресурсно-економічної кодифікації. Підтверджено, що лише для сімейного фермерського господарства як організаційно-правової форми аграрного підприємництва застосовано розмір землеволодіння як особливого ресурсного критерію галузевої ідентифікації.

4. Теоретично доведено що розвиток сімейного фермерства в ринковому механізмі господарювання визначається інституційно-правовим статусом та інституціональними формами розвитку. Встановлено, що формалізація, окрім передбачення інституційної форми сімейного фермерського господарства в правому полі, надає формалізаційного розуміння інституційного критерію – обсяг землі (землеволодіння), іншим – праця власників та членів його родини. Із запровадженням інституту сімейного фермерства, підприємництво набуватиме відносно завершеного статусу.

5. Дослідженнями встановлено, що в ефективності розвитку підприємницької діяльності існує явний дефіцит концепцій, опрацьованих не тільки на теоретичному рівні, а й на емпіричному, тобто доведених до практичного застосування щодо конкретного «проблемного поля». Проведене дослідження дозволило виділити 14 найбільш загальновідомих підходів до дослідження та оцінки інституціонального середовища, 6 із них опрацьовані виключно на концептуальному рівні, а 8 опрацьовані концептуально й реалізовані на практиці. Підтверджено, що розвиток методологічних основ дослідження дозволяє розмежувати термінологічний апарат інституціонального середовища на «дослідження інституційного середовища» та «оцінку інституційного середовища».

6. Встановлено тренд методичних положень індикативної оцінки розвитку аграрних підприємств. У контексті зазначеного ідентифіковано проєкцію

методичного підходу до індикативної оцінки розвитку аграрного підприємництва з відповідним методичним інструментарієм – індикаторами ефективності розвитку аграрних підприємств. Основу методичних засад втілення відповідних методичних конструкцій становлять індикатори, які забезпечують ідентифікацію параметрів, з відповідним оцінюванням найбільш загальних і дотичних один до одного показників результативності бізнес-процесів, господарських взаємодій, інституціоналізації до умов ринку, соціального розвитку з урахуванням особливостей організаційно-правової форми, змістовне наповнення залежить від переліку показників, пропонованих статистичною звітністю. Тому потрібно вести мову про широку гамму індикаторів, які всезагально можна кодифікувати в проєкції на розвиток загалом та ідентифікувати за сегментами – економічний, соціальний, організаційно-інституційний.

7. На основі оцінки кількісних параметрів рівня інституціоналізації аграрного сектору та основних тенденцій розвитку підприємств встановлено, що протягом 2014–2019 рр. в інституціональній розбудові підприємницької діяльності структурно-видова ідентифікація підприємств демонструє спадну/зростаючу тенденцію щодо показників їх чисельності. Виявлено, явище інституціонального гістерезису, що проявляється у тривалому та постійному впливу негативних попередніх інституційних та макроекономічних чинників на розвиток інституту підприємництва. Встановлено, що фермерські господарства, є наймасовішою організаційно-правовою формою аграрного підприємництва, проте неспроможні забезпечити виробництво продукції на належному рівні. Підприємницька діяльність в аграрному секторі економіки характеризується високими результативними показниками.

8. Питання трансформації особистих селянських господарств в ринковий механізм знаменує собою його залучення до структури ринкових відносин. Організаційно-економічні характеристики особистих селянських господарств, чисельність яких протягом років демонструє негативний спадний тренд, забезпечують виробництво при цьому понад 43% валової продукції сільського господарства. Сприятливий механізм трансформації їх у ринкове середовище господарювання матиме позитивний ефект щодо розвитку сімейних фермерських господарств. Так, протягом 2019 року формальну реєстрацію як «сімейне фермерське господарство» пройшли 48 господарств. Доведено, що за рахунок виявленого потенціалу трансформації господарських формувань у сімейні фермерські господарства**,** в найближчій перспективі до 200 тис. таких господарств формалізується в ринкове середовище, набувши офіційного статусу суб'єктів підприємницької діяльності.

9. Досвід країн ЄС доводить, що імпорт більш ефективних інститутів регулювання та підтримки сільськогосподарських товаровиробників дозволяє адаптувати найбільш дієві з них у сучасний аграрний сектор економіки, при імпорті ринкових інститутів у практиці перш за все слід оцінювати їх відповідність інституційним та соціально-економічним умовам розвитку як сектору, так і підприємницької діяльності.

10. Оцінка потенціалу інституційно-економічних контурів інституту аграрного ринку та потенціалу ефективного розвитку підприємництва свідчить про те, що в країні цілком сформувалися та ефективно розвиваються інститут ринку зерна та інститут ринку олії, що безпосередньо пов'язано з реалізацією експортних стратегічних орієнтирів великих сільськогосподарських товаровиробників. Доведено, що значним виробничо-ресурсним потенціалом характеризуються великі сільськогосподарські підприємства, проте за показниками потенціалу ефективності – лідерами є середні та малі підприємства.

11. Оцінка рейтингових інтегральних показників рівня самозабезпечення господарюючих суб'єктів по кожному регіону та побудова відповідних рейтингів ефективних форм господарювання в регіонах свідчать що у комплексі найвищий рейтинговий показник по ресурсному, виробничому та потенціалу випуску і виробництву продукції на душу населення лідером є Житомирська область, що забезпечується за рахунок господарств населення, друге місце в рейтингу посідає Черкаська область за рахунок сільськогосподарських підприємств, третє – Закарпатська область за рахунок господарств населення. Підтверджено, що господарства населення є головними гравцями на ринку виробництва аграрної продукції.

12. На основі проведеної оцінки інтегрального показника трансформації та розвитку господарств населення з використанням індексів визначений інтегральний показник рівня трансформації господарств населення, інтерпретація якого дозволила встановити, що існує загальна ефективність трансформації господарств населення в ринкове середовище господарювання. Одночасно виявлено негативні тенденції, які впливають на механізм їх трансформації. Усі інституційні й навіть організаційні зусилля повинні генерувати стратегічну «інституційну артикуляцію», яка дає змогу своєчасно отримувати доступ до механізмів підтримки та стимулювання, а також напрямів розвитку.

13. У роботі обґрунтовано ключові стратегічні пріоритети в реалізації напрямів стимулювання розвитку форм господарювання та сільського підприємництва через удосконалення організаційно-економічного середовища діяльності суб'єктів малого підприємництва, визначено набір ключових інституціональних елементів стратегічного забезпечення сталого розвитку підприємництва у вигляді схематичного переходу від місії організації в цілому до цільових завдань, що формулює стратегію його розвитку. Доведено, що основою концепції забезпечення сталого розвитку підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки є стратегічна стабільність стану рівноваги аграрної системи в цілому і всіх її структурних підсистем, як компонентів цілісного інституціонального середовища розвитку підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки. Сформовано інституціонограму забезпечення сталого розвитку підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки.

14. Розроблено інерційний, базовий та компромісний сценарії цільових індикаторів розвитку аграрного підприємництва. Згідно з першим загальна

чисельність інституційних одиниць в аграрному секторі економіки до 2030 р. без СФГ становитиме 51 772 од., із СФГ – 61 013 од., другим – 52 807 од., із СФГ – 65 122 од., і третім – 55 396 од., із СФГ – 70 785 од. Опрацьовані прогнози призначені для врахування ризиків і відповідної реакції у вигляді розробки механізмів стимулювання розвитку підприємництва в аграрному середовищі.

15. Як напрям реалізації пріоритетних Цілей сталого розвитку України – ціль 2. Подолання голоду, розвиток сільського господарства (*стимулювання створення малих господарств (площею до 50 га), зокрема сімейних ферм, шляхом удосконалення правової бази та забезпечення сприятливих економічно-організаційних і соціальних умов їх діяльності*), а також ціль 8. Гідна праця та економічне зростання (*збільшення кількості зайнятих з одночасним зменшенням частки неформальної зайнятості*), сформовано концептуальні положення стратегії розвитку сімейних фермерських та особистих селянських господарств, що дозволило визначити перспективні напрями спеціалізації сімейних фермерських господарств в інституціональному середовищі розвитку підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки. Проведені прогнозні розрахунки ефективності реалізації стратегічних положень організації та розвитку сімейних фермерських господарств, їх соціально-економічної спрямованості дали змогу оцінити економічний потенціал трансформації ОСГ у сімейні фермерські господарства як напряму реалізації Цілей сталого розвитку України.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії (розділи у колективних монографіях)

1. Мамчур В. А. Аграрний ринок як механізм координації й стимулювання інноваційної діяльності. *Інноваційне забезпечення розвитку сільського господарства України: проблеми та перспективи*: *монографія*/ [Лупенко Ю.О., Малік М.Й., Шпикуляк О.Г. та ін.]. Київ: ННЦ "ІАЕ", 2014. 516 с. (С. 335 – 349). *(32,25 ум. друк. арк., особистий внесок 0,65 ум. друк. арк.: розкрито сутність аграрного ринку як механізм координації й стимулювання інноваційної діяльності в інституціональному розвитку підприємництва)*.

2. Мамчур В. А. Формування та функціонування інститутів інфраструктури інноваційної діяльності. *Інноваційне забезпечення розвитку сільського господарства України: проблеми та перспективи: монографія*/ [Лупенко Ю.О., Малік М.Й., Шпикуляк О.Г. та ін.]. Київ: ННЦ "ІАЕ", 2014. 516 с. (С. 392 – 401). (*32,25 ум. друк. арк., особистий внесок 0,52 ум. друк. арк.: охарактеризовано особливості формування та функціонування інститутів інфраструктури інноваційної діяльності в підприємницькій діяльності*).

3. Шпикуляк О. Г., Гончаренко І. С., Козак М. І., Курило Л. І., Мазуренко О. В., **Мамчур В. А**., Павлик П. В., Тивончук С. О. Стратегічні імперативи й напрями інноваційного забезпечення розвитку сільського господарства. *Інноваційне забезпечення розвитку сільського господарства України: проблеми та перспективи: монографія* / [Лупенко Ю.О., Малік М.Й., Шпикуляк О.Г. та ін.]. Київ: ННЦ "ІАЕ", 2014. 516 с. (С. 488–509). (*32,25 ум. друк. арк., особистий*

внесок 0,95 ум. друк. арк.: сформовано стратегічні імперативи й напрями інноваційного забезпечення розвитку сільського господарства).

4. Малік М. Й., Шпикуляк О. Г., **Мамчур В. А.**, Пєхов В. А. Соціальний капітал в інституційному розвитку підприємництва. *Розвиток підприємництва і кооперації: інституціональний аспект : монографія* / [Лупенко Ю.О., Малік М.Й., Заяць В.М., Шпикуляк О.Г. та ін.]. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2016. 430 с. (С. 335 – 369). *(27 ум. друк. арк., особистий внесок 0,32 ум. друк. арк.: проаналізовано сутність соціального капіталу в інституціональному розвитку підприємництва).*

5. Шпикуляк О. Г., **Мамчур В. А.** Функціональні взаємодії інститутів та інституцій в підприємницькій діяльності. *Розвиток підприємництва і кооперації: інституціональний аспект : монографія* / [Лупенко Ю.О., Малік М.Й., Заяць В.М., Шпикуляк О.Г. та інші]. Київ. ННЦ «ІАЕ». 2016. 430 с. (С. 370 – 392). (*27 ум. друк. арк., особистий внесок 0,38 ум. друк. арк.: визначено та охарактеризовано функціональні взаємодії інститутів та інституцій в підприємницькій діяльності, серед яких основне місце посідає ринок*).

6. Малік М. Й., **Мамчур В. А.**, Малік Л. М. Соціальна відповідальність підприємницьких структур як чинник розвитку сільських територій. *Розвиток підприємництва і кооперації: інституціональний аспект : монографія* / [Лупенко Ю.О., Малік М.Й., Заяць В.М., Шпикуляк О.Г. та інші]. Київ. ННЦ «ІАЕ». 2016. 430 с. (С. 335 – 369; 370 – 392). (27 / *особистий внесок 0,42 ум. друк. арк.: розкрито сутність соціальної відповідальності підприємницьких структур*).

7. Шпикуляк О. Г., Малік М.Й., Півторак В. С., **Мамчур В. А.** Індикатори інституційного середовища функціонування малих аграрних підприємств. *Розвиток малих аграрних підприємств у ринковому інституційному середовищі: індикатори та ефективність: монографія* /Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» [Лупенко Ю. О., Шпикуляк О. Г., Малік М. Й. та ін.]; за ред. О. Г. Шпикуляка. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2017. 204 с. (С. 45–53) (*12,7/особистий внесок 0,42 ум. друк. арк.: систематизовано індикатори інституційного середовища функціонування малих аграрних підприємств*).

8. Шпикуляк О. Г., **Мамчур В. А.**, Півторак В. С., Грищенко О.Ю. Продукція рослинництва. *Розвиток малих аграрних підприємств у ринковому інституційному середовищі: індикатори та ефективність: монографія* /Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» [Лупенко Ю. О., Шпикуляк О. Г., Малік М. Й. та ін.]; за ред. О. Г. Шпикуляка. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2017. 204 с. (С. 92–100). (*12,7/особистий внесок 0,38 ум. друк. арк.: систематизовано індикатори ефективності рослинництва та проаналізовано ефективність виробництва продукції*).

9. Малік М. Й., Півторак В. С., Шпикуляк О. Г., **Мамчур В. А**. Концептуальні оцінки перспективи розвитку малих аграрних підприємств. *Розвиток малих аграрних підприємств у ринковому інституційному середовищі: індикатори та ефективність: монографія* /Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» [Лупенко Ю. О., Шпикуляк О. Г., Малік М. Й. та ін.]; за ред. О. Г. Шпикуляка. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2017. 204 с. (С. 151–157).

(*12,7/особистий внесок 0,32 ум. друк. арк.: сформовано концептуальні оцінки перспектив розвитку малих аграрних підприємств*).

10. Малік М. Й., Рибак Я. Я., **Мамчур В. А.**, Малік Л. М. Теоретичні підходи і обгрунтуванння засад розвитку кооперації. *Розвиток сільськогосподарської кооперації та інтеграційні процеси в аграрному секторі економіки: монографія* /Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» [Малік М.Й., Шпикуляк О.Г., Мамчур В.А. та ін.]; за ред. М.Й. Маліка. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. 374 с. (С.19–44) (*23,4 / особистий внесок 1,29 ум. друк. арк.: опрацьовано теоретичні підходи і обгрунтованні засади розвитку кооперації*).

11. Малік М. Й., Рибак Я. Я., **Мамчур В. А.**, Півторак В. С., Авраменко Ю. О. Організаційно-економічні засади сучасного розвитку сільськогосподарських кооперативів в Україні. *Розвиток сільськогосподарської кооперації та інтеграційні процеси в аграрному секторі економіки: монографія* /Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» [Малік М.Й., Шпикуляк О.Г., Мамчур В.А. та ін.]; за ред. М.Й. Маліка. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. 374 с. (С. 90–110) (*23,4 ум. друк. арк., особистий внесок 1,22 ум. друк. арк.: обгрунтованні організаційно-економічні засади сучасного розвитку сільськогосподарських кооперативів в Україні*).

12. Малік М. Й., Рибак Я. Я., **Мамчур В. А.**, Півторак В. С., Авраменко Ю. О., Мамчур Л. В. Розвиток сільськогосподарських молочарських кооперативів і ринок молока. *Розвиток сільськогосподарської кооперації та інтеграційні процеси в аграрному секторі економіки: монографія* /Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» [Малік М.Й., Шпикуляк О.Г., Мамчур В.А. та ін.]; за ред. М.Й. Маліка. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. 374 с. (С. 111–131) (*23,4 ум. друк. арк., особистий внесок 1,15 ум. друк. арк.: проведено оцінку розвитку сільськогосподарських молочарських кооперативів і ринку молока*).

13. Малік М. Й., Шпикуляк О.Г., **Мамчур В. А.**, Рибак Я. Я., Півторак В. С., Авраменко Ю. О. Сільськогосподарські виробничі кооперативи та фактор соціальної відповідальності. *Розвиток сільськогосподарської кооперації та інтеграційні процеси в аграрному секторі економіки: монографія* /Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» [Малік М.Й., Шпикуляк О.Г., Мамчур В.А. та ін.]; за ред. М.Й. Маліка. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. 374 с. (С.131–142) (*23,4 ум. друк. арк., особистий внесок 0,42 ум. друк. арк.: дано оцінку розвитку сільськогосподарських виробничих кооперативів та факторів їх соціальної відповідальності*).

14. Малік М. Й., Шпикуляк О.Г., **Мамчур В. А.** Особисті селянські господарства як суб'єкти кооперативних відносин. *Розвиток сільськогосподарської кооперації та інтеграційні процеси в аграрному секторі економіки: монографія* /Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» [Малік М.Й., Шпикуляк О.Г., Мамчур В.А. та ін.]; за ред. М.Й. Маліка. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. 374 с. (С. 170-186) (*23,4 ум. друк. арк., особистий внесок 0,72 ум. друк. арк.: оцінено розвиток особистих селянських господарств як суб'єктів кооперативних відносин)*.

15. Малік М. Й., Шпикуляк О.Г., **Мамчур В. А.**, Рибак Я. Я., Авраменко Ю. О., Малік Л.М. Інституціональні засади розвитку підприємництва та кооперативних відносин у сільському господарстві. *Розвиток сільськогосподарської кооперації та*

інтеграційні процеси в аграрному секторі економіки: монографія /Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» [Малік М.Й., Шпикуляк О.Г., Мамчур В.А. та ін.]; за ред. М.Й. Маліка. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. 374 с. (С. 271–280) (*23,4 ум. друк. арк., особистий внесок 0,28 ум. друк. арк.: сформовано інституціональні засади розвитку підприємництва та кооперативних відносин у сільському господарстві*).

16. Малік М. Й., Шпикуляк О. Г., **Мамчур В. А.**, Рибак Я. Я., Малік Л. М. Стратегія та пріоритети політики розвитку сільськогосподарських кооперативів. *Розвиток сільськогосподарської кооперації та інтеграційні процеси в аграрному секторі економіки: монографія* /Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» [Малік М.Й., Шпикуляк О.Г., Мамчур В.А. та ін.]; за ред. М.Й. Маліка. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. 374 с. (С. 280–287) (*23,4 ум. друк. арк., особистий внесок 0,42 ум. друк. арк.: опрацьовано стратегічні та пріоритетні напрями розвитку сільськогосподарських кооперативів*).

17. Малік М. Й., **Мамчур В. А**., Шпикуляк О.Г. Концептуально-програмні пріоритети розвитку селянських господарств як суб'єктів кооперування. *Розвиток сільськогосподарської кооперації та інтеграційні процеси в аграрному секторі економіки: монографія* /Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» [Малік М.Й., Шпикуляк О.Г., Мамчур В.А. та ін.]; за ред. М.Й. Маліка. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. 374 с. (С. 287–301) (*23,4 / особистий внесок 0,22 ум. друк. арк.: сформовано концептуально-програмні пріоритети розвитку селянських господарств як суб'єктів кооперування*).

18. Малік М. Й., Шпикуляк О. Г., **Мамчур В. А.**, Авраменко Ю. О. Інституційно-правове забезпечення розвитку сімейного фермерства в Україні. *Організаційно-економічне забезпечення розвитку сімейних фермерських господарств: монографія* / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. 212 с. (С. 5–21) (*13,25 / особистий внесок 1,12 ум. друк. арк.: досліджено інституційно-правове забезпечення розвитку сімейного фермерства в Україні*).

19. Малік М. Й., Шпикуляк О. Г., **Мамчур В. А.**, Авраменко Ю. О. Тенденції розвитку сімейних фермерських господарств. *Організаційно-економічне забезпечення розвитку сімейних фермерських господарств: монографія* / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019, 212 с. (С. 21–50) (*13,25 / особистий внесок 1,32 ум. друк. арк.: оцінено тенденцій розвитку сімейних фермерських господарств*).

20. Лупенко Ю. О., **Мамчур В. А**., Авраменко Ю. О. Фінансово-кредитний механізм у формалізації сімейного фермерства. *Організаційно-економічне забезпечення розвитку сімейних фермерських господарств: монографія* / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. 212 с. (С. 51–61) (*13,25 / особистий внесок 0,60 ум. друк. арк.: оцінено та розкрито особливості фінансово-кредитного механізму у формалізації сімейного фермерства*).

21. Лупенко Ю. О., **Мамчур В. А.**, Авраменко Ю. О. Державна підтримка сімейних фермерських господарств. *Організаційно-економічне забезпечення розвитку сімейних фермерських господарств: монографія* / [Лупенко Ю. О.,

Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. 212 с. (С. 61–87) (*13,25 /особистий внесок 0,95 ум. друк. арк.: оцінено рівень та механізми державної підтримки сімейних фермерських господарств*).

22. Малік М.Й., **Мамчур В. А.**, Півторак В.С. Особливості функціонування сімейної ферми без створення юридичної особи. *Організаційно-економічне забезпечення розвитку сімейних фермерських господарств: монографія* / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. 212 с. (С. 92–100) (*13,25 / особистий внесок 0,32 ум. друк. арк.: проведено дослідження особливостей функціонування сімейної ферми без створення юридичної особи*).

23. Малік М. Й., **Мамчур В. А.**, Півторак В. С., Тарасюк А. В. Організаційні особливості створення на базі ОСГ сімейної ферми у формі приватного підприємства. *Організаційно-економічне забезпечення розвитку сімейних фермерських господарств: монографія* / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. 212 с. (С. 100–106) (*13,25 / особистий внесок 0,12 ум. друк. арк.: розкрито організаційні особливості створення на базі ОСГ сімейної ферми у формі приватного підприємства*).

24. Малік М. Й., **Мамчур В. А.** Особливості розташування сімейної ферми. *Організаційно-економічне забезпечення розвитку сімейних фермерських господарств: монографія* / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. 212 с. (С. 106–108) (*13,25 ум. друк. арк., особистий внесок 0,22 ум. друк. арк.: розкрито особливості розташування сімейної ферми*).

25. Малік М. Й., **Мамчур В. А.** Ферми з виробництва молока. *Організаційно-економічне забезпечення розвитку сімейних фермерських господарств: монографія* / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019.212 с. (С. 108–110) (*13,25 ум. друк. арк., особистий внесок 0,12 ум. друк. арк.: розкрито особливості створення ферми з виробництва молока*).

26. Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Мамчур В. А. Планування виробництва продукції сімейної ферми. *Організаційно-економічне забезпечення розвитку сімейних фермерських господарств: монографія* / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. 212 с. (С. 110–112) (*13,25 ум. друк. арк., особистий внесок 0,22 ум. друк. арк.: проведено планування виробництва продукції сімейними фермами*).

27. **Мамчур В. А.**, Демченко О. В. Оцінка ресурсного забезпечення створення сімейної ферми. *Організаційно-економічне забезпечення розвитку сімейних фермерських господарств: монографія* / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. 212 с. (С. 112–115) (*13,25 ум. друк. арк., особистий внесок 0,22 ум. друк. арк.: проведено оцінку ресурсного забезпечення створення сімейної ферми*).

28. Лупенко Ю. О., Малік М. Й., **Мамчур В. А.**, Півторак В. С. Підходи до розроблення проекту будівництва сімейної ферми. *Організаційно-економічне забезпечення розвитку сімейних фермерських господарств: монографія* / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. 212 с. (С. 115–116) (*13,25 ум. друк. арк., особистий внесок 0,22 ум. друк. арк.: сформовані підходи до розроблення проекту будівництва сімейної ферми*).

29. Малік М. Й., **Мамчур В. А.** План будівництва та придбання основних засобів і тварин. *Організаційно-економічне забезпечення розвитку сімейних фермерських господарств: монографія* / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. 212 с. (С. 116–118) (*13,25 ум. друк. арк., особистий внесок 0,22 ум. друк. арк.: наведено плану будівництва та придбання основних засобів і тварин*).

30. **Мамчур В. А.**, Мамчур Л. В. Визначення попиту на продукцію. *Організаційно-економічне забезпечення розвитку сімейних фермерських господарств: монографія* / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. 212 с. (С. 118–119) (*13,25 ум. друк. арк., особистий внесок 0,17 ум. друк. арк.: проведено оцінку попиту на продукцію*).

31. Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Шпикуляк О. Г., Мамчур В. А., Малік Л. М. Науково-методичне забезпечення створення СОК. *Організаційно-економічне забезпечення розвитку сімейних фермерських господарств: монографія* / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. 212 с. (С. 122–125) (*13,25 ум. друк. арк., особистий внесок 0,20 ум. друк. арк.: сформовано науково-методичне забезпечення створення СОК*).

32. **Мамчур В. А.**, Авраменко Ю. О. Інвестиційні пропозиції сімейного фермерського господарства. *Організаційно-економічне забезпечення розвитку сімейних фермерських господарств: монографія* / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. 212 с. (С.125–163) (*13,25 / ум. друк. арк., особистий внесок 2,22 ум. друк. арк.: розроблено інвестиційні пропозиції сімейного фермерського господарства по вирощуванню зелені та полуниці)*.

33. *Теоретичні та методичні засади управління продуктивністю: монографія* / Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» [Ю. О.Лупенко, О. В. Скидан, В. В. Вітвіцький, М. Й. Малік, **В. А. Мамчур**, Ю. В. Вакуліна, Є. І. Лупенко, А. А. Швець, О. В. Демченко, Л. В. Мамчур]. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2020. 182 с. (*6,75 ум. друк. арк., особистий внесок 1,42 ум. друк. арк.: систематизовано індикатори продуктивності та конкурентоспроможності як категоризація економічної результативності*).

Статті у наукових виданнях, включених до Переліку наукових фахових видань України

34. Шпикуляк О. Г., **Мамчур В. А.**, Пехов В. А. Інституціональний капітал регулювання і соціальний – саморегулювання аграрного ринку: концептуально-методологічні аспекти аналізу. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики.* 2015. № 4. С. 88–101 *(0,57 ум. друк. арк., особистий внесок 0,45 ум. друк. арк.: проаналізовано концептуально-методологічні аспекти становлення категорії інституціональний капітал регулювання і соціальний – саморегулювання аграрного ринку в розвитку підприємництва)*.

35. Мамчур В. А. Недержавне пенсійне забезпечення як складова інституціональної системи соціальних гарантій населення. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики.* 2016. № 5. С. 51–68 *(0,58 ум. друк. арк.)*.

36. Мамчур В. А. Інституціональний капітал як конструкт розвитку аграрного ринку. *Економіка АПК.* 2016. № 5. С. 38–47 *(0,51 ум. друк. арк.).*

37. Мамчур В. А. Інституційне середовище системи пенсійного забезпечення населення. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики.* 2016. № 6. С. 72–91 *(0,57 ум. друк. арк.).*

38. Мамчур В. А. Інституційні фактори розвитку системи накопичувального пенсійного забезпечення. *Електронне наукове фахове видання «Економіка та суспільство».* 2016. № 3. С. 360 – 369 *(0,65 ум. друк. арк.).*

39. Мамчур В.А. Інституційно-економічний механізм розвитку ринку молока і молокопродуктів. *Економіка АПК.* 2017. №4. С.41 – 50 *(0,49 ум. друк. арк.).*

40. Малік М. Й., Шпикуляк О. Г., **Мамчур В. А.** Інституціональне середовище та формування соціальної відповідальності аграрних підприємств. *Економіка АПК.* 2017. № 12. С. 5– 0 *(0,25 ум. друк. арк., особистий внесок 0,19 ум. друк. арк.: оцінено інституціональне середовище та формування соціальної відповідальності аграрних підприємств).*

41. Малік М. Й., Шпикуляк О. Г., **Мамчур В. А.** Інституційна формалізація розвитку сімейних фермерських господарств в Україні. *Економіка АПК.* 2018. № 10. С. 71–85 *(0,56 ум. друк. арк., особистий внесок 0,47 ум. друк. арк.: обґрунтовано механізм інституційної формалізації та розвитку сімейних фермерських господарств в Україні).*

42. Малік М. Й., Шпикуляк О. Г., **Мамчур В. А.** Перспективи і тенденції інституціоналізації сімейних фермерських господарств у механізмі ринку. *Економіка АПК.* 2018. № 12. С. 58–68 *(0,48 ум. друк. арк., особистий внесок 0,35ум. друк. арк.: розкрито перспективи і тенденції інституціоналізації сімейних фермерських господарств у механізмі ринку).*

43. Малік М. Й., **Мамчур В. А.** Самозайнятість та розвиток несільськогосподарського підприємництва на селі. *Економіка АПК.* 2019. № 4 С. 39–53 *(0,54 ум. друк. арк., особистий внесок 0,45 ум. друк. арк.: надано характеристику категорії самозайнятості та розвитку несільськогосподарського підприємництва на селі).*

44. Малік М. Й., Шпикуляк О. Г., **Мамчур В. А.** Реалізація цілей сталого розвитку України в контексті трансформації особистих селянських господарств в сімейні фермерські господарства. *Економіка природокористування і сталий розвиток*. 2020. № 7 (261). С. 21–31. DOI: https://doi.org/10.37100/2616-7689/2020/7(26)/3 *(0,45 ум. друк. арк., особистий внесок 0,40 ум. друк. арк.: розкрито трансформаційні особливості особистих селянських господарств в сімейні фермерські господарства в реалізації цілей сталого розвитку).*

45. **Мамчур В. А.,** Ірклієнко І. С. Економічні оцінки впливу Covid-19 на розвиток фермерських господарств. *Економіка АПК.* 2020. № 6. С. 68–80 *(0,48 ум. друк. арк., особистий внесок 0,43 ум. друк. арк.: дано економічну оцінку впливу Covid-19 на розвиток фермерських господарств).*

46. Малік М. Й., **Мамчур В. А.** Соціально-економічна орієнтація сімейних фермерських господарств у підприємницькій діяльності. *Економіка АПК.* 2020. № 9. С. 30–41. https://doi.org/10.32317/2221-1055.202009030 *(0,46 ум. друк. арк.,*

особистий внесок 0,32 ум. друк. арк.: дано оцінку соціально-економічній орієнтації сімейних фермерських господарств та ефективності їх функціонування).

47. Мамчур В. А. Рейтингова оцінка рівня самозабезпечення господарських формувань в аграрному секторі. *Економіка АПК.* 2021. № 3. С. 61–80 *(0,98 ум. друк. арк.).*

48. Вітвіцький В. В., **Мамчур В. А.** Оцінка мотиваційних чинників у розвитку аграрного підприємництва. *Економіка АПК.* 2021. № 4. С. 76–87 *(0,63 ум. друк. арк., особистий внесок 0,40 ум. друк. арк.: дано оцінку мотиваційним чинникам розвитку форм господарювання в аграрному секторі економіки).*

49. Мамчур В. А. Тенденції та перспективи розвитку аграрного підприємництва в Україні [Електронний ресурс]. Соціально-економічні проблеми і держава. 2021. Вип. 1 (24). С. 45–53. URL: http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2021/21mvapvu.pdf *(0,21 ум. друк. арк.).*

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав із напряму, з якого підготовлено дисертацію

50. Мамчур В. А. Институционные факторы и условия повышения эффективности аграрного рынка. Электронный периодический научный журнал *«SCI-ARTICLE.RU»*. 2014. № 5. С. 220–234. http://scirticle.ru/stat.php?i/institucionnye_faktory_%28\usloviya%29_povysheniya_effektivnosti_agrarnogo_rynka_1 (0,98 ум. друк. арк.).

51. **Мамчур В. А.**, Пивторак В. С. Тенденции и возможности развития современных форм хозяйствования в аграрном секторе экономики Украины. Ежемесячный научный журнал *«Аграрная экономика»*, Республиканское унитарное предприятие «Издательский дом «Беларуская навука». 2015. № 4 (239). С. 64–70 *(0,38 ум. друк. арк., особистий внесок 0,32 ум. друк. арк.: проаналізовано тенденції та перспективні можливості розвитку сучасних форм господарювання в аграрному секторі економіки).*

52. **Мамчур В. А.**, Мамчур Л. В. Рынок сыра в товарной сегментации целостного аграрного рынка. *Economics.* 2017. № 10 (31). С. 21–24. URL: https://economic-theory.com/images/PDF/2017/31/Economics-10-31.pdf *(0,19 ум. друк. арк., особистий внесок 0,12 ум. друк. арк.: проаналізовано та розкрито товарну сегментацію ринку сиру в структурі аграрного ринку).*

53. Мамчур В. А. Рынок сыра как составляющий институт продовольственной безопасности. Электроный научный журнал *Аэкономика: экономика и сельское хазяйство.* 2017. № 6 (18) *(0,19 ум. друк. арк.).*

54. **Mamchur V. A.**, Mamchur L. V. Theoretical Aspects of Economic Essence and Institutional Principles of Development of the Meat Market of Ukraine. *Traektoriâ Nauki - Path of Science.:* International Electronic Scientific Journal Vol 7. № 2 (2021). С. 1001–1011. URL:https://pathofscience.org/index.php/ps/article/view/854. DOI: 10.22178/pos.67–3 *(0,46 ум. друк. арк., особистий внесок 0,43 ум. друк. арк.: проаналізовано та розкрито інституціональні особливості розвитку ринку).*

55. Mamchur V. A. Tassessment of institutional and economic contours of the institute of the agricultural market and the potential of business development. *Colloquium-journal.* № 2 (89), 2021. С. 65–71. *(0,45 ум. друк. арк.).*

56. Мамчур В. А. Тенденції розвитку сімейних фермерських господарств в інституціонального середовища розвитку підприємницьких структур. *Colloquium-journal.* № 4 (91), 2021. С. 53–59 *(0,75 ум. друк. арк.).*

57. Мамчур В. А. Теоретико-методологічні особливості інституціонального середовища розвитку підприємницьких структур. *Colloquium-journal.* № 12 (99), 2021. С. 74–79 *(0,68 ум. друк. арк.).*

58. Мамчур В. А. Сімейні фермерські господарства – інклюзивна модель сільського підприємництва. *Colloquium-journal.* № 19 (106), 2021. С. 56–59 *(0,46 ум. друк. арк.).*

Матеріали науково-практичних конференцій

59. Мамчур В. А. Институциональний капитал как основа развития аграрного рынка. *Экономические и организационные проблемы управления в современных условиях: материалы заочной межвузовской научно-практической конференции профессорско-преподавательского состава*. Под ред. В. М. Панченко, Н. А. Кулагиной. Брянск: БГТУ. 2014. 691 с. С. 233–239 *(0,15 ум. друк. арк.).*

60. Мамчур В. А. Складові дерегуляції і їх відображення в проекті Єдиної комплексної стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015-2020 роки: положення і пропозиції. Науково-практична конференція «Проблеми розвитку сільського підприємництва – інформаційне забезпечення та дерегуляція: обговорення проекту Єдиної комплексної стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015-2020 роки», Київ, 30 червня 2015 р. ННЦ ІАЕ, 2015.

61. Малік М. Й., **Мамчур В. А.** Реалії розвитку сільськогосподарських виробничих кооперативів. Всеукраїнська науково-практична конференція *«Кооперативні читання: 2019 рік»*, Житомир, 7 червня 2019 р. ЖНАЕУ. 2019. С. 21–27 *(0,24 ум. друк. арк., особистий внесок 0,15 ум. друк. арк.: проаналізовано розвиток сільськогосподарських виробничих кооперативів).*

62. **Мамчур В. А.,** Ірклієнко І. С. Інституційне забезпечення і статус ОСГ як суб'єкта малого сільського підприємництва. Матеріали ІІ Міжнародної науково–практичної конференції *«Сучасний менеджмент економічних систем в координатах парадигми сталого розвитку»*. Дніпро: Середняк Т. К., 2020. С. 129–130 *(0,16 ум. друк. арк., особистий внесок 0,14 ум. друк. арк.: досліджено інституційне забезпечення і статус ОСГ як суб'єкта малого сільського підприємництва).*

63. **Мамчур В. А.,** Ірклієнко І. С. Загальноекономічні показники розвитку особистих селянських господарств як потенційних суб'єктів сімейного господарювання на селі. Матеріали ІІ Міжнародної науково–практичної конференції *«Сучасний менеджмент економічних систем в координатах парадигми сталого розвитку»*. Дніпро: Середняк Т. К., 2020. С. 134–139 *(0,19 ум. друк. арк., особистий внесок 0,15 ум. друк. арк.: проаналізовано загальноекономічні показники розвитку особистих селянських господарств як потенційних суб'єктів сімейного господарювання на селі).*

АНОТАЦІЯ

Мамчур В. А. Інституціональні засади розвитку підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.03 – економіка та управління національним господарством. – Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки», Київ, 2021.

Обґрунтовано теоретико-методологічні підходи та науково-прикладні рекомендації щодо інституціональних засад розвитку підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки.

Узагальнено теоретичні засади розвитку інституціонального середовища підприємницької діяльності. Поглиблено та доповнено сутність категорії «інституціональне середовище розвитку підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки» – це багаторівнева та складна інституціональна система і фундаментальна основа розвитку, що відображає в конкретному історичному періоді інституційно-економічні взаємозв'язки, які виникають в процесі діяльності суб'єктів господарювання, під впливом зовнішніх і внутрішніх інституціональних факторів, формуються та забезпечуються відповідними інститутами в межах визначення мети розвитку аграрного сектору економіки, інституційною надбудовою яких виступають аграрні, земельні та орендні відносини, доведено роль інституціонального середовища у розвитку підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки. Удосконалено методологічну оцінку розвитку підприємництва в аграрному секторі економіки, сформовано методологічний базис функціонування підприємницьких формувань у механізмі ринку, методологічні основи дослідження інституціонального середовища ефективності розвитку підприємницької діяльності та запропоновано методичні положення індикативної оцінки розвитку аграрних підприємств. Виявлено сформовані тенденції інституціональної розбудови підприємницької діяльності аграрного сектору економіки. Дано оцінку інституціоналізації підприємницької діяльності в аграрному секторі, розвитку особистих селянських та сімейних фермерських господарств у механізмі підприємницької діяльності та розвитку інститутів аграрної сфери в країнах ЄС та Україні. Виявлено потенціал інституційно-економічних контурів інституту аграрного ринку й розвитку підприємництва. Визначено ефективні господарюючі суб’єкти відносно рівня самозабезпечення, проведено інтегральну оцінку трансформації та розвитку господарств населення. Сформовано й обґрунтовано пріоритетні напрями стимулювання та удосконалення розвитку форм підприємницької діяльності, здійснено прогнозну оцінка цільових індикаторів розвитку підприємництва в аграрному секторі за трьома сценаріями на довгострокову перспективу, удосконалено концептуальні положення стратегії розвитку сімейних фермерських та особистих селянських господарств.

Ключові слова: інституціональне середовище, аграрне підприємництво, підприємницька діяльність, інститут, аграрний сектор, фермерські господарства, сімейні фермерські господарства, суб’єкти господарювання, ринок, прогноз.

АННОТАЦИЯ

Мамчур В. А. Институциональные основы развития предпринимательской деятельности в аграрном секторе экономики. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора экономических наук по специальности 08.00.03 – экономика и управление национальным хозяйством. – Национальный научный центр «Институт аграрной экономики», Киев, 2021.

Обоснованы теоретико-методологические подходы и научно-прикладные рекомендации относительно институциональных основ развития предпринимательской деятельности в аграрном секторе экономики.

Обобщены теоретические основы развития институциональной среды предпринимательской деятельности. Углублена и дополнена сущность категории «институциональная среда развития предпринимательской деятельности в аграрном секторе экономики» – это многоуровневая и сложная институциональная система и фундаментальная основа развития, отражает в конкретном историческом периоде институционально-экономические взаимосвязи, возникающие в процессе деятельности субъектов хозяйствования, под влиянием внешних и внутренних институциональных факторов, формируются и обеспечиваются соответствующими институтами в рамках определения цели развития аграрного сектора экономики, институциональной надстройкой которых выступают аграрные, земельные и арендные отношения, доказана роль институциональной среды в развитии предпринимательской деятельности в аграрном секторе экономики. Усовершенствована методологическая оценка развития предпринимательства в аграрном секторе экономики, сформирован методологический базис функционирования предпринимательских формирований в механизме рынка, сформированы методологические основы исследования институциональной среды эффективности развития предпринимательской деятельности и предложены методические положения индикативной оценки развития аграрных предприятий. Выявлены, сложившиеся тенденции институционального развития предпринимательской деятельности аграрного сектора экономики. Дана оценка институционализации предпринимательской деятельности в аграрном секторе, развития личных крестьянских и семейных фермерских хозяйств в механизме предпринимательской деятельности и развития институтов аграрной сферы в странах ЕС и Украине. Выявлен потенциал институционально-экономических контуров института аграрного рынка и развития предпринимательства. Определены эффективные хозяйствующие субъекты относительно уровня самообеспечения, осуществлена интегральная оценка трансформации и развития хозяйств населения. Сформированы и обоснованы приоритетные направления стимулирования и совершенствования развития форм предпринимательской деятельности, осуществлена прогнозная оценка целевых индикаторов развития предпринимательства в аграрном секторе по трем сценариям на долгосрочную перспективу, усовершенствованы

концептуальные положения стратегии развития семейных фермерских и личных крестьянских хозяйств.

Ключевые слова: институциональная среда, аграрное предпринимательство, предпринимательская деятельность, институт, аграрный сектор, фермерские хозяйства, семейные фермерские хозяйства, субъекты хозяйствования, рынок, прогноз.

ANNOTATION

Mamchur V. A. Institutional principles of business development in the agricultural sector of the economy. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for a Doctor of Economic Sciences degree by specialty: 08.00.03 – Economics and Management of the National Economy. – National Scientific Centre "Institute of Agrarian Economics", Kyiv, 2021.

Theoretical and methodological approaches and scientific and applied recommendations of the institutional foundations of business development in the agricultural sector of the economy are substantiated.

A conceptual approach to assessing the institutional and economic contour of the agricultural market and the potential for business development based on a combination of the concepts of "white and black box" and "institutional potential". Approbation of these concepts is the use of information about the institutional system or entities - institutional units of different organizational and legal forms, as well as component indicators of their effectiveness and efficiency, which allows obtaining a comprehensive assessment of institutional potential of enterprises in accordance with niche shortages of agricultural products. The conceptualization of the category of institutional environment of business development in the agricultural sector of the economy is proposed - as a multilevel and complex institutional system and the fundamental basis of development, which reflects in a particular historical period institutional and economic relationships arising in the process of economic entities. And internal institutional factors are formed and provided by the relevant institutions in determining the purpose of development of the agricultural sector of the economy, the institutional superstructure of which are agricultural, land and lease relations. The methodological basis for the functioning of entrepreneurial formations in the market mechanism, through the institutional formalization of family farming in the mechanism of entrepreneurial activity in the agricultural sector of the economy, which is fundamentally manifested through the institutional effect of land ownership, ie one of the indicators of family farming -methodological identifier - the work of owners and members of his family.

The methodological complex of assessing the level of self-sufficiency of institutional units in the agricultural sector of the economy (agricultural producers / households) has been improved. It is based on rating analysis and a combination of three methodological approaches: production, resource and normalized to the standard, the most effective institutional units in the regional dimension, building the appropriate ratings of regions. The proposed methodology increases the objectivity and depth of research on the development of institutional units of the agricultural

sector of the economy, and provides on the basis of quantitative assessment, rating identification of effective organizational and legal form the basis for improving state agricultural policy, improving development guidelines, forecasting and prioritizing state support. The methodological bases of research of institutional environment of efficiency of business development through formation of institutional construct of approaches to research (analysis) - a way of knowledge of object by qualitative methods and estimations - a way of knowledge of object by quantitative methods of essential characteristic of institutional environment of business development are improved. Approaches to measuring the level of institutionalization of entrepreneurial activity in the agricultural sector on the basis of a structurally balanced approach to the study of the institutional environment of agricultural entrepreneurship development have been formed.

The key strategic priorities in the implementation of directions for stimulating the development of forms of management and rural entrepreneurship through the improvement of the organizational and economic environment of small businesses are substantiated. A set of key institutional elements of strategic support for sustainable development of entrepreneurship in the form of a schematic transition from the mission of the organization as a whole to the target tasks, formulates a strategy for its development. It is proved that the basis of the concept of sustainable business development in the agricultural sector is the strategic stability of the equilibrium of the entire agricultural system as a whole and all its structural subsystems as components of a holistic institutional environment for business development in the agricultural sector. An institutional chart of ensuring sustainable development of entrepreneurial activity in the agricultural sector of the economy has been formed. Inertial, basic and compromise scenarios of target indicators of agricultural entrepreneurship development have been developed. According to the first, the total number of institutional units in the agricultural sector of the economy by 2030 without SFG will be 51,772 units, with SFG 61013 units, or increase by 6.7% or 25.7% with SFG to the level of 2019, while farms will decrease by 16% to 27,275 units, family farms will increase almost 6 times - 9,241 units. the second, the total average number of institutional units in the agricultural sector of the economy by 2030 without SFG will be 52,807 units, with SFG 65,122 units, or increase by 4.8% or 23.8% from the SFG to the level of 2019, while farms will decrease by 14.3% to 27,821 units., family will increase 7.9 times - 12,315 units. and the third, the total average number of institutional units in the agricultural sector of the economy by 2030 without SFG will be 55,396 units, with SFG 70,785 units, or increase by 4.1% or 29.5% with SFG to the level of 2019, with farms will decrease by 10.1% to 29,184 units, family will increase 10 times - 15,389 units. The developed forecasts are designed to take into account the risks and the corresponding response in the form of developing mechanisms to stimulate the development of entrepreneurship in the agricultural environment.

Key words: institutional environment, agrarian entrepreneurship, entrepreneurial activity, institute, agrarian sector, farms, family farms, business entities, market, forecast.

Підп. до друку 26.08.2021. Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.
Обл. вид. арк. 1,9. Ум. друк. арк. 1,9.
Наклад 100 пр. Зам. 487.

ТОВ «ТРОПЕА»
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 7025 від 24.12.2019 р.)

01001, м. Київ, вул. Мала Житомирська, 10,
нежиле приміщення 60, літ. А